

Ի՞նչ սիրուն եւ ի՞նչ խորհրդաւոր պատկեր մ'ունի այս ընկալաբարի ճակատը. Նարեկացի անմահ քերդողն ինքը ծնրադիր, աղաւաւոր, Թուրի Թէ կը պաշտօտի առ Տէր Աստուած Հօգոր, ընդունիլ զգլխնաւորին զաղաչանոյ, հսկել ու յաջողել իւր անուանակիր նորակալմը ընկերութեան, որ սուրբ նպատակ մ'ունէր: Այս ընկերութեան նախաձեռնութեամբն է որ բացուած է ժամանակին բերայի Մարեկեան Ազգ. վարժարանը, յետոյ Տրկիզուած, եւ դարձեալ վերաշինուած, որ կանգուն է այժմ, Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ բակին մէջ:

Կարեկացւոյ պատկերին շուրջը կը կարգանք, վերը՝ «Մարեկեան ընկերութիւն» Հայոց, եւ վարը՝ «Ի Պէյոյոյու 1846, Մայիս 1»:

Ստեփան Ալանեան այս ընկերութեան մասնակցելով, կ'անդամակցի նաեւ Նարեկեան վարժարանի Հոգաբարձութեան, սակայն՝ ոչ ընկերութեան մէջ, ոչ ալ Հոգաբարձութեան մէջ կրնայ գործնել զերմ'ունենալ, որովհետեւ՝ բժշկական վարժարանի աւարտական քննութիւնները մեծապէս զբաղեցուցած էին զինքը, եւ կարելի չէր բաժնուիլ անոնցմէ: Ուստի իւր ազգասիրական նորարարքն եռանդն ի գործ դնել ապագային վերապահելով, իւր բոլոր ուժը կու տայ դասերուն, եւ յաջող ու փառաւոր քննութիւններով կը վկայուի Docteur բժիշկ 1847 Օգոստոսին:

Բժշկական վարժարանին մէջ այն տարւան աւարտական քննութիւններուն համար, շատ մեծ հանդէս մը տղեր կ'ունենայ. Օգոստոսիս Սուլթան Մէճիտ կայսրը, Եգիպտական փոխորդայ Մէհմետ Ալի փաշայի հետ անձամբ հոն կ'երթայ. աշակերտները հրապարակաւ կը քննուին կայսր ներկայութեանը, եւ հայազգին Ստեփան Ալանեան առաջին շայ աշակերտը կ'ըլլայ, որ առաջին հանդիսանալով, կ'ըլլար առաջին շայ վկայուած զոկտորը Կ. Պոլսոյ կայս. զննութեան բժշկական վարժարանէն:

Ստեփան Ալանեանի հետ կ'աւարտեն Արիֆ Էֆենտի, Նիքուր Ապրիւօֆ եւ Գրիգոր Եանօպլիեան, որոնք ալ ոչ նուազ քաջ կը հանգիստանան, եւ Սուլթան Մէճիտ այնչափ կը զմայլի այս շրջնաւարտներուն տուած պաշտախաններուն, որ անոնց կարողութեան վրայ աւելի ստոյգ գաղափար մ'առնելու համար, կը հրամայէ որ այս չորս շրջնաւարտները շու-

տով Վիննա ղըկուին՝, եւ անգամ մըն ալ հոնտեղի բժշկական Համալսարանին դասատուներէն քննուելով վկայուին:

Նորապսպին դուռ. Ստեփան Ալանեան, իրեն զննութեան բժիշկ, անմիջապէս դերհազարապետութեան աստիճանը կ'ունենայ, եւ քանի մ'ամիս յետոյ իւր վերոյիշեալ ընկերութեան հետ կը մէկի գէպ ի Վիննա:

Դուռ. Ս. Ալանեանի յառաջագիմութիւնը ազգային հանուր խնդրութիւն մը կը պատճառէ, եւ Թէեւ իրմէ առաջ Բարունակ Բրիթիկեանը պիտի աւարտած ըլլար, բայց այն ուշիմ երիտասարդը հազիւ ուսանողութիւնը աւարտելու ժամ, բժշկական պաշտօնով Բարունակ ղըկուած ըլլալով, վիճակն եւ բախտը կ'իյնար Ս. Ալանեանին:

(Ընդունելիք)

ՎՐԻՆ

ԱՌՈՒՐԱՐԻՍՏՈՐԱՆ

ՀԻՆ ՀՈՐՈՑ ՏԵՂԻՐՈՑ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

(Ընդունելիք)

Ժ.Ի. Տոյ Եւանգել:

Չորեքսուսներուդ նահանգը՝ Տոյ (սեռ. Տոյ, Տոյ, Տոյ) է՝ առ Եգիպտոս, իսկ 29, «առ երկ Գուգարաց, ամբողջ եւ բերդօք կառուցեալ» իսկ 610: Տոյ Գ. Գարուն Մամիկոնեանց տնային կը վերաբերէ (Փաւստ. 66 եւ 128), որ ժամանակութեամբ ունէր սպարապետութիւնը, եւ եպիսկոպոս մ'ունէր (Փաւստ. 269. Եղեւ. 22): Տոյ կը կոչուի շէր-բը (Փաւստ. 66), յոբ-բը (Եղեւ. 99) եւ սովորաբար քառաս (Փաւստ. 128, Փարպ. 219, 282, 333, 370), կամ պարզապէս Տոյ քառասն այս աշխարհ (եւ բառերը (Խոր. 74, 234, Սեբ. 115, 139 եւն): Բնակիչները կ'առնեն Տոյեթի (Սեբ. 65, 115, 139 եւն): իսկ 610 Տոյեմանս՝ ասոր վերաբերող Որդեղ եւ Կող գաւառները Փարպեցի (Էջ 443 եւ շար.) եւ Խորենացի (Էջ 74, 82) ալ իր յիշեն, բայց առանց բնիւր Թէ Ինչ աղբար ունէին այս նահանգին հետ:

Տոյ. Տոյ Երկրանունը սկզբնաբար ոչ-հայ ազգի մը անունն է, զոր առաջին անգամ Բանիսփոն կը մեծէ, այս ինք՝ Դաօչոյ՝ բռնուած ազգին,

1 Հայաստանի Բարեկ. Կ. Պոլս. 30 Օգոստոս 1847, Թի. 9-62:

2 Տոյ քառասն տեղերուն վրայ շատ սուղ կը խօսին հայ պատմագիրը: Հմմտ. Արշա. 4, 7, 1 «ամբողջ երկիրներ ունին Տոյ»:

3 Նաեւ Դաօ ի կոչուին Հմմտ. Սեբ. Բի. Գան. Գարի «Տոյ (Դաօչոյ) Ժողովուրդ մը գէպ ի Պոլսոս

որոնց երկիրը կորեցին անցան Յոյնիքը (Արշա-
ն, 7) իրենց շուրհ տան քառա (Հայ. Բաւեան)
գետին վայով եւ խորհրացող երկիրը մանկելով
եւ ստիպուեցան խորմանալ անոնց անբերելու-
թեան վրայ: Տայեցիք նոյն ժամանակ՝ նման կոր-
դուան եւ խաղաղայն՝ ապառ աղբ մին էին Պարսի-
կաբաւորին հպատակ ըլլալովը (Արշա-ն, 5, 5,
17), բայց վերջէն վաղը իշխանութեանը հպատա-
կեցան: Դիմելու որ Արտաշէս եւ Զարադարին եր-
կիրը վրայ ձեռքէն առնելով՝ Հայ. պետութեան
հետ միացուցին: Եթէ ասոնք ըստ Ստրաբոնի
դէ. 528 վրացիներէն παρῶρετα τοῖς Ἀσσυρίοις
(Պարսկացիներէ կողմը) յաճախակեցին, ասով Տայք
միայն կրնայ իմացուած ըլլալ, վասն զի Պարսի-
գրէս՝ Հայոց Պարսիկն է, եւ Տայք ալ Պարսի-
կեանց քովերն էր, ինչպէս որ վրաց յառաջ բե-
րուած տեղերէն կը հետեւէ: Հայաստանի բա-
ժանմանն ասեմ 387ին Տայք մնաց խորով թա-
գաւորին բաժինն մէջ, 428ին Վարդգէս զգրիշեա-
նութեանը տակ մուտ, 450ին մանակեցեալ
Հայոց այն շարժմանը, որով Պարսիկներէն ապ-
ստամբեցան, եւ 591ին Հռովմայեցուց Պետու-
թեան անցաւ, որուն մէջ գաւառն ըրաւ Սարի-
կին Տայքը՝ «խորագոյն Հայքը՝ անունով» (Յովհ-
նէս, 10, 12):

Նոյնպէս կը կոչուի երկիրն ալ. անմը զասոյք Táo ԿԵ
կրնի, ինչպէս կ'ըսէ Սփիւնեզոս յԱրշակունի, Հայ. Տայթ (եւ-
սե. Տայց) արմատն է Տայա, որուն կը համապատաս-
խանէ յուն. Táo- եւ վրաց. Tao (կամ Taos-kari),
Brosset, Description II, 72, 8; 120, 4.

1 Ստրաբոն դէ. 521 Կրկու չհիւսիս ձգող լեռնաց
մէջ մտնող Պարսիկներն կը կոչուի, որ ինչ մաս մը՝ Կարսիաց
լեռին, այլք՝ ուլ աղբ, ասոնք կը խառնուին Հայաս-
տանը մինչեւ ցԱխր եւ ցԱխր անտա՝ Հմմտ. Պաղմ. էջ 834:

2 Պաղմ. 218-220՝ Հայք Կառ լեռանը որ կոչի Պար-
խար՝ մեր առ. մասնաւորութիւնն խաղաղայն՝ ամբողջին
տեղերը գտնող գաղաղակներն, եւ յամբողջութիւնն Պար-
խարայ, ինչն Կ՝ զի Կ՝... Որինչաղ կ' գաւառն Տայցը եւ
պատեղեղներն ետքը Պարսիկը լեռը գործան. Մ. խոր. 74
«Կարգէ զխորման Մաժարայ եւ զՊետեղայն եւ զԵրեւանցի»
Գառնայ առ ստորոտովն Պարսիկարայ ընդ մէջ Տայցը ի գիւղն
եւ ի մասախլուս տեղին մայրեանն եւ ի լոյսակտայ, Պաղմ.
վրաց 33 «Երկիրն Հայոց՝ առ գետովն Սուսանն (Brosset,
Description de la Géorgie I, էջ 41 եւ 89) եւ առ Պարսի-
կա՝ որ եմ Տայցը, ԽԱՍ. 35 Տայք նահանգին Արեւտեգ-փոր
գաւառն եւ Կառ Պարսիկը լեռանը, Թե խաղաղ ալ Տայցը
մաս էր վայել բաց ի Պարսիկներն (էջ 219) նաեւ Եղիշէ
88-99 Որք էին ի լեռնին խաղաղ... յարմարեալ... ի
Հորդագրուած Տայցը, ի խաղաղ ի նկատմամբ տե՛ս Ստեփ.
Իրիգ. Նոյն բառին տակ, Ibn Chardādbēh, էջ 108, 5:

3 Թե Տայք Հայաստանի առաջին բաժանմանն ասեմ
մէջ թէ Հռովմ, այլ Պարսիկն անցաւ, անիւ յայտնի է որ
Է, գարուն Պարսիկն ի վերստինը՝ Արաքսի ընդունելով
միայն ից միկուրի Տայցը եպիսկոպոսին Արաքսաւու ժողո-
ղին մանկակցելը, Տայք նահանգին 450ին ապագամութեան
մասնակից ըլլալը (Եղիշէ. 22), պարսիկ բանակը 451ին եր-
կիրը գրաւեալ ու Հայ իշխանաց (Մամիկոնեանց) գանձերը
փնտռելը (Եղիշէ. 99), ասանց Հռովմայեցուց կողմանէ ընդ-
գիմագրութեան հանգիստեալ: Կ'երեւայ թէ Տայցը կը վե-
րաբերէր նաեւ Միքանան՝ գիւղը (Պաղմ. 414), որուն
նկատմամբ Պարսիկն (անը) կ'ըսէ թէ Պարսիկ իշխանու-
թեան տակ էր: Բայց էթէ Միքանան՝ Բաւեան ալ վերա-
բերէր, Տայցը Ուշաղ գետակին Հռովմական լեռնայ, այլ

կ'էթ. 40): Այս անունն, որ պիս նահանգին կը
պատշաճէր դրացի Բարբը Հայքը նահանգին հա-
մեմատութեան՝ խորագոյն գիրք մ'ունենալով
Համար, Հայոց քով բնդունելութիւնն չգտաւ, որ
շարունակեցին այս նահանգը հին անուամբ Տայք
կոչելը: — Տայք — Táo կամ Táochoi ապա-
նունս ծագողը մեծ է:

Ժ. Ն. Այրարատ նահանգը:

Նահանգը «Այրարատ (սեւ. Այրարատայ) ի
մէջ կայ յառաջ ասացեալ աշխարհացդ, ԽԱՍ. 610, ԽԱՍ. 29, 33:

Այրարատ անունը հնագոյն ժամանակներէ
հետեւ կայարած է այն երկրին հետ, որ միջին
երաւելայ երկու եղբերուն վրայ է, եւ թերեւս կը
Հասնի մինչեւ Այրարդեանց, որոնք՝ ըստ երթա-
գրութեան կրկնաբար՝ երբեմն միջին երաւելայ վրայ
կը նստէին: Թէ Այրարտ նոյն ըլլայ Ուրարտայն՝
խաղաղաց պետութեան ասորեստանեայ անունը,
կրկնեցերէն Արարտի (տե՛ս վերը էջ 290ա) եւ
Ուրարտ-ի հետ, որ Հայաստանի բաղեական
անունն է, յառաջ ընդհանրապէս իբրեւ ստոյգ
կ'ընդունուէր, բայց հիմայ ինչդրական է: Եթէ
Այրարատ = Արարատ Ասորեստանեաց էր, այն
ասեմ այս անունը վերջին անգամ կը յիշուի Դա-
րեհի բարեկական բեւեռագրութեան մէջ, բայց
այնուհետեւ գարեւորը պատմութեանն կ'անհե-
տանայ եւ նոյն իսկ յոյն եւ հռովմայեցի պատմա-
գրաց անձնաւորէ կը մնայ, որոնք թերեւ, ինչպէս
Ստրաբոն դէ. 527, 528 երաւելայ բարեկը զաշ-
տին վրայ կը խօսին, սակայն Այրարատ անունը
երբեք չէն յիշեր: Առաջին անգամ Ս. Գրիգ
թարգմանութեանը՝ եւ այս թարգմանութեան
հետ կայարած մատենագրութեանը՝ Նորէն ճանչ-
ցուեցաւ Արարատ անունը՝ Հայաստանին գուրու
Այս անունը կրող երկրին մէջ նախնա շարունակեց
իր կեանքը Հայացած Այրարատ՝ ձեւով եւ Ե.
գարուն Նորաստեղծ Հայ մատենագրութեան մէջ
անմիջապէս երեցաւ: անիւ ի վեր անոր մէջ
մշտապէս մնալով՝ Տարախոյս չկայ որ նախահայ-
կանութեան ժամանակն է եւ Հայերէնով չի կրնար մեկ-
նուիլ: Այն ամէն փորձերը, որ մինչեւ օրս եղան
անունն ստուգաբանութեան մեխանիզմ, հարկ է որ ան-
յայտը համարուի:

պարսկական ըլլալը կը հաստատուի Պարսկացու էջ 443 եւ ըստ
անոնց տեղեկութիւնն, որուն համամաս Պարսիկները Տայցը
Ուշաղ գաւառը գրաւեցին, մինչ Արաքսն Արաքսիկեան, որ
անոնցմէ կը հաշուուէր, հռովմական Հայաստանի (Բարբը
Հայոց) մերական Լաղաղա՝ գաւառն բաշտու էր:

1 Եւսեւ. 'Aragat Եւսեւ. Ը. 4, եւսեւ. 'Aragatի տեղ:

2 Երեւանի ի մեծութեան յայտնայ 11, 37, 38)

«Արարատ Հայաստանի մէջ անհաստատութեան արգասանդ
երկիր մըն է գաղաղայն, որն կը հոսէ Եւսեւսի»

3 Միայն Այրարատ անունը հարապէս հին Հայերէնն է:
Ուր որ հնագոյն մատենագրութեան մէջ Արարտ (Արարատ)
անունը կը հանդիպի, ուղղակի կամ անուղղակի յայտնակ
աղբերէն կը նայի կամ աղապարտութիւնն է: Հմմտ. հեթո-
նիկի ի Strassburger Festschrift zur 46. Versammlung
deutscher Philol. էջ 71: Այրարատ ընթերցուածը, որուն
քանի ղ' անգամ կը հանդիպիր Փաւստոս քով (16, 18,
37, 143), սխալ է:

Հայք միջին երասխայ վրայ գտնուող երկիրը Հերոդոտոսի ժամանակ տակաւին գրաւած էին, բայց Գանդիսի ատեն (իբր 400ին Բիստոսէ յառաջ) արդէն հնն էին: Երբ Արտաշէս եւ Ջարտադրիս Մագնեսիայի ճակատեն ետքը Բիստոսէ յառաջ 190ին թագաւոր անուանուեցան, սակայն իբր թագաւորութիւն ընդունեցաւ Արտաշատու ինքզինքն գտնուող երկիրը այն է՝ Այրարատն ու չըջակայքը, զոր նորանոր նուաճումներով քիչ ատենուան մէջ շարժական ընդարձակեց: Ընդարձակեալ եւ Դոմիոսը հետ միացեալ պետութեան մէջ ալ Այրարատ մնաց գլխաւոր երկիրը, ուր էր ի սկզբանէ մինչեւ Արաքսի մոտ՝ պետութեան ժամանակին մայրաքաղաքը — Արմաշը, Արտաշատ, Վաղարշապատ եւ Գուին: — Հայոց թագաւորներուն եւ իշխաններուն կայսրը: Երբ Հայաստան բաժնուեցաւ, Այրարատ խորովաւ բաժնին մէջ մնաց եւ այս բաժնին հետ 428ին պարսիկ մարզպանաց իշխանութեան տակ մտաւ: Հայաստանի վերջին բաժանման ատեն 591ին Այրարատայ արեւմտեան մէջ մասը Հռովմէի կեցաւ: արեւելեան մի մասը Գուին մայրաքաղաքով Պարսից ձեռքը մնաց: Իսկ վեր է թէ հնագոյն ժամանակին Այրարատ երկիրը բազմաթիւ գաւառներէ բաղկացած նահանգն էր համարելու հնք թէ պարզ գաւառ մը: Մեր յառաջ բաժնին համեմատ այս երկրին միշտ հասարակ անուանուելու եղանակով լինելու շուրջ, նմանապէս նշանակութիւն չունի իրողութիւնը գաւառին Փաւստոսի քով (էջ 22) “ի սահմանս այրարատեան տերու ի ճաննս դրուիլը”: Նաեւ Փաւստոսի քով (էջ 159—160) Հայ նահանգներուն կարեւոր թուումն կարելի չէ այստեղ օգտուիլ: Փաւստ. էջ 140 Հայաստանն երեք մասի էր բաժնէ՝ վերեւ, գաւառք, ստորին գաւառք — որոնց մէջէն հոս Անգեղ տունը (հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ) յանուանէ կը յիշէ — եւ միջնախարհ:

Վերջինը կը զանազանէ էջ 159—160 այն նահանգներէն, որ խորենացոյ յետնադոյն իշխարհաբարութեան մէջ Գ. Հայքը, Աղձնիքը, Աճեքը, Պարսկաստանը, Փայտակարանն, Աւարի, Արցախը եւ Գուգարքը կը կոչուէին, ուստի “միջնախարհն մնացեալքն” ըսելով (Փաւստ. էջ 160) կը հասկընայ այստեղ մերձակարպէս Այրարատ, Տուրուքերան, Վասպուրական եւ Սինիք նահանգները, վասն զի Մովսէ, Տայք եւ Բարբը Հայքը, որ այստեղ չեն յիշուիր, ստորին եւ վերին սահմանակից երկիրներուն կը վերաբերին: Փաւստոս էջ 187 եւ 192 Հայոց միջնախարհին վրայ կը խօսի հակադրութեամբ արեւմտեան սահմանակից Դարանուիք գաւառին (ի Բարբը Հայք) եւ հարաւ-արեւելեան սահմանակից Գանձակ քաղաքին Ատրպատականի մէջ, եւ իրենց թէ էջ 143 “միջնախարհն Հայոց, ըսելով կը հասկընայ Այրարատը: Բայց առի միայն ի՞նքեալ, եւ Փաւստոս այստեղ ի՞նչովն ոչ թէ Այրարատը միջնախարհ համարիլ, այլ միջնախարհին մէկ մասը: Իսկ այս մասն է Երասխայ միջին ընթացքին վրայի երկիրը, ինչպէս որ պատմագրաց այլ եւ այլ տեղերէն պայծառ կը տեսնուի: Ամենէն յառաջ Փաւստոսն էջ 18: Այստեղ խորով թագաւորը Վաշէ զորավարին կը հրամայէ անտառներ անկել “այրարատեան գաւառին” եւ անկեցին “յամաւր բերդէն արդունի, որով կոչեն Գուանի, մինչեւ ի գաշտն Մեծամորի ի բլուրն” որ անուանեալ կոչի Գուին, որ կայ ի հիւսիսայ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատն, զորեան խոնար մինչեւ յապարսան Տիգրիսին”, այսինքն Այրարատայ սիրտը՝ հսն՝ ուր էին Արտաշատ նախկին մայրաքաղաքն ու անոր յաջորդը՝ Գուին յետնադոյն մայրաքաղաքը: Նմանապէս Փաւստոս էջ 16 Այրարատը՝ մէջ կը յիշէ Վաղարշապատ քաղաքը (հիմայ՝ համանուն գիւղ Էլմիմանի քով) եւ էջ 144 Աշէք գիւղը ի խինն եւն լերերն մեծի զոր Արաքսին կոչեն”, Արաքսին գիւղոս ամեն անգամ՝ մասնանիշ ի՞նչէն Այրարատն իբրեւ այն երկիրը, որուն մէջն է Վաղարշապատ քաղաքը, որին նմանապէս “այրարատեան գաւառն” կը յիշէ Նոր քաղաքով (այսինքն՝ Վաղարշապատով) էջ 20, 23, 44, բայց նաեւ Կողք գիւղով որ Երասխայ հարաւակողմէն է եւ Վաղարշապատի արեւմտակողմը”: Երկէն կը յիշէ էջ 22 Այրարատայ եպիսկոպոսն (իբր Կաթողիկոս Հայոց) եւ էջ 139 Արաքս:

Histoire du Bas-Empire 6, 296 Կտմ. 4 եւ Լանգլուս Collection 2, 214 Կտմ. 1 — Թովմ. Արեւելեայ քով ալ (էջ 108) արդի (տաղաբան այստեղ Եւքրիտ) — հիւսիսային է:

“Եւ ինքն զայր հասանք ի միջնախարհն Հայոցն (եւ այն)՝ “ի գաւառն Այրարատու եւ հասանք Գուանք զգորն Գուրիք... բանակեալ զղաւտաւն այրարատեան, Ի իշխանի ի գաշտն այրարատեան գաւառին, երթայր եւ Գուանքը Պանդեան թագաւորն... ի Վաղարշապատ քաղաքն”:

Ստրաբ. 33, 38, 103, 122, 582, 594, 602, 612, 628, 651, 655 “Այրարատ (կամ՝ Այրարատեան) գաւառ ի վաղարշապատ քաղաքը... Ամիւն (Այրարատ) Արաքսի մոտէն մէջ կը գնէ: Նշխարեւ Արաքսը, եւ Զեւոր 12 եւ 21:

Ստրաբ. (Այրարատ 115—120) ճիստապ զաւառի մաս կը հարչէ:

1 “Այրարատեան գաւառն, Փաւստ. 16, 18, “գաւառն Այրարատեան” անգ 37 (պարս. “գաւառաւն Այրարատեան”, 143), “Այրարատ գաւառն 144, 262, “գաւառն Այրարատու, (կարգա՝ Այրարատայ) 143”

2 Ցենս ասոր վրայ հեղինակը ի Strassburger Festschrift zur 46. Vers. deutscher Philol. էջ 76:

3 Առով ըսել չենք ուզեր որ օտարէ միշտ հարաւային կը նշանակէ: Երեւէ էջ 72 զԱսակ Մամիկոնի “յոյնք Մամիկոնիք” որ լայն ի նապաստելու Յուսաց, Կնուստէ “Վաղարշապատ ստորին Հայոց եւ հաստաթով զօրացն Հռոմէի ի սահմանին Պարսիցն, ասով ի՞նչով ըսել թէ Վասակ (450ին) հռովմէական զօրաց հրամանատարը էր Բարբը Հայոց (Armenia magna) մէջ, ուր Թուրքոս Բ.՝ Անտաղիսի արեւելից պարսկապետին (Երէշ. 8 եւ 58, 6 տից ճառ στρατηγός Procop. B. P. 1, 15) ձեռքը Թեոդոսուպոլս մտնող չինէլ տուաւ (անհ էջ 300ը): Մէջը հռովմէական մշտակոյ պահակաբանը Գնէլը (Güterbock 28): Հիմայ խնդրի է թէ զօրքը Բարբը Հայոց մէջ ուղղակի արեւելից սպարապետին (Magister militum per Orientem) տակն էր թէ Հայաստանի (այս է՝ Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պարսիսեան Պանտոս) քաղաքին (Güterbock 29) եւ թէ ըստ այսմ Վասակ Հայաստանի զօրքն էր թէ ոչ (սպարապետ ստորին Հայոց — Dux Armeniae inferioris). յամենայն զգու պատեղ “Ստորին Հայք” կը նշանակէ Բարբը Հայք հիւսիսային նահանգը (Ա. Հայքով կամ ասանք անոր): Լեմու. Lebeaux,

գիւղն Ուրարատի՝ մէջ, որ անտարակոյն էր Երասխայ լայն լճայ Բազմ գաւառի մէջ («Բազմոյ կողմն» ԽԽ, 34) Արտաշատ-Դրոնէ վար (Ալեշան, Այրատ 445): Փարսիցի Այրարատը՝ կ'անուանէ Քզուրն աշխարհին Լայոցն (էջ 28) եւ ասոր մէջն է կ'ընէ Վաղարշապատ քաղաքն (էջ 430) եւ Ուրկովի գիւղը (էջ 282), զոր Ալեշան (անգ 486) Մասեացոյն գաւառին մէջ կը գտնէ: Մովսէս Խորենացի իւր Այրարատին սահմաններուն վրայ որոշ տեղեկութիւն չի տար (էջ 138, 208, 238, 254), սակայն էլ 144 կը հասկըցրէ որ Երասխայ վերին ընթացքին վրայ գտնուող Բասանքը (վերջն գաւառ Այրարատ նահանգի ԽԱՎ, 610) գետ Այրարատի մաս չի հաշուեր: Նոյնպէս Սեբեոս ալ էլ 108 Գողգոթիար (վերջն Այրարատ նահանգին մէջ գաւառը ԽԱՎ, 610) Այրարատի՝ մաս չի համարիր եւ յայտնապէս՝ իւր ամեն նախադիւրեւուն պէս՝ Գողգոթիար ըսելով կը հասկընայ լոյ միջին Երասխայ վրայ գտնուող այն երկիրը, զոր Ստրաբոն՝ Ἀραξηνὸν πεδῖον՝ անուանած է: Այս բուռածն Սեբեոսն ուրիշ երկու տեղերէն աւելի բացայայտ կերպով կը հետեւի: Սեբեոս էլ 33 կը պատմէ թէ խորաւ կ'ուզէր Մուրիկի կայսեր տալ «աշխարհն Սասանեականին իշխանութեան մինչեւ Այրարատ եւ Գլրիսի քաղաքն», եւ էլ 45 կ'ընէ թէ տուաւ «գլուխ Տանուստերականին մինչեւ յցտեն Լուրազգան եւ զգաւառն Կոսեւէջ մինչեւ յուսանի Գառնի», ասոր տեղ Յովհ. Կթղ. էլ 39 կ'ընէ «այն աշխարհ, որ Տանուստերական Գունդն անուանէր՝ բայց յՈւսանէն, ի Դովին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոյն եւ Կողմն Արագածո» (տես վերը էլ 302): Աւելի կը տեսնուի որ այն երկիրն, որ խոր. աշխարհագրութեան մէջ Այրարատ մեծ եւ քանս գաւառէ բաղկացեալ նահանգն է, է. գարուն կը կոչուի «աշխարհ Տանուստերական Գնդին», իսկ Այրարատ կը կոչուի ասոր արեւելեան փոքրիկ մասը, ուր էր Դուրին մայրաքաղաքը, ըսել է թէ է. գարուն գետ Այրարատ նահանգը գոյութիւն չուներ: Ըստ այսմ է. գարուն Այրարատ ըսելով կը հասկըցուէր Երասխայ դաշտը՝, որ հիւսիսէն եւ հարաւէն սահման ուներ Արագած եւ Մասիս լեռները, իսկ արեւ. մուտքէ գտնի կ'արեւելքի կը տարածուէր մերձաւորապէս Ախուրեանի (Արփա-Հայի) բերանէն մինչեւ Նախիջևանի կողմերը: Սա ալ կոյ որ Այրարատի

սահմաններն երբեք հաստատուն եւ պաշտօնապէս որոշուած չէին, ուստի եւ կարելի էր Այրարատ ըսելով՝ Երասխայ դաշտին արեւելեան կէտն ալ միայն հասկընալ, որուն մէջն էր մայրաքաղաքը, ինչպէս Սեբեոս էլ 33 եւ Ստրաբոն (գլ. 527) ալ ըստ ինքեան կ'ընեն, իսկ խորենացոյ բուռած աշխարհագրութեան հեղինակը, որ Լայոստանը 15 նահանգի բաժնել ուզելով Տանուստերական Գունդն անունը այլ եւս չէր կրնար գլխաւոր նահանգին համար գործածել, ուստի Երասխայ դաշտին հին նշանաւոր անունը ընդարձակելով նահանգի անուն ըրաւ եւ նոյն նահանգին քանս գաւառ տուաւ, եւ ստիպուեցաւ նոր անուն մը գտնել Երասխայ դաշտին կամ անոր արեւելեան մասին: Այս նոր անունը գտաւ՝ նոյն մասին համար Գուրին մայրաքաղաքին եւ արեւելեան կողմանէ սահմանակից դաշտին անունը գործածելով. այս սակաւատեւ անունն ճիշտ ձեւը գետ կարելի չէ պահպանել թեամբ հաստատել (տես Հովհ. Գ. Թ. 189 - 90), Դեռ Օրբէ. — Թ. Գ. գարու մասնագիրը՝ Ստեփանոս Ծրբէ. եւս Վարդանայ ընծայեալ աշխարհագրութեան հեղինակն Այրարատ անունը կը գործած են Երասխայ դաշտին, թէեւ վերջինը՝ խորենացոյ ընծայեալ աշխարհագրութեանէն ալ գուրեւր՝ այս անունը կը գործածէ նաեւ Երասխայ դաշտին հիւսիսակողմն ու հարաւակողմը գտնուող մեծ նահանգին համար՝ ալ:

ՀԱՏԱԾ Գ.

Գաւառներուն անունները:

Հայաստանի՝ այլեւայլ մասութեամբ բազմաթիւ երկրներու այլեւայլ գաւառները. ըստ տնտեսն — ինչպէս նաեւ անոնց անուանակոչուելուն — շատ հին է: Քանի որ ասոնց անունները մասամբ խառնաշփոխան տամանաւոր մնացորդ ըլլալով հանդերձ՝ պահուած են (ինչպէս Անձիս), եւ մասամբ այնպիսի երկրներու անուններն են, որոնց օտարացեղ բնակչութիւնն երբեք հայացած չէ, ասկէ կը տեսնուի որ չի կրնար հայերէնով մեկնուիլ նոյն անուններուն մեծագոյն մասն, ըստ որում ոչ-հայկական են: Այս անունները մեկնելու հնարաւորութիւն կոյ միայն այն ցանցաւոր գէղեքներուն մէջ, ուր նախնական անունները յետագոյն հայ կամ պարսիկ անուններէ վտարուած են: Թաւրթը տողներու մէջ՝ գաւառները մի առ մի յառաջ բերած անունն՝ ասոնց կարգը կը դասաւ-

1 «Ստուն էլ երեց Այրարատայ՝ ի գէղէ Այրածոյդ»
2 «Գաւառն Այրարատայ» (կամ «Այրարատայ»),
3 «Այրարատն գաւառ», «Այրարատ գաւառ», 22, 28, 181, 182, 197, 282, 430, «Գաւառն Այրարատայ», 25
4 Վաղարշայ մայրն Այրարատ անքը երթալու տանելը՝ ճամբան Բասանէ գաւառը ծնաւ որդին Տիրոս այն տեղը՝ ուր Մուրցն եւ Երասխն կը խառնուին: Վերջն նոյն տեղը Վաղարշուանը յիշուեցաւ:
5 Ստրաբոնը՝ ընդ Գողգոթիա թափեցան Այրարատ, եւ ոչ ոք կարաց ի զարմոցն Լայոց արկանել, զոյժ ի Դուրին տանին,
6 Սեփայ Ստրաբոնի չով. (գլ. 527) Արտաշատէն վար կը սկսի:
7 Ծ՝ Ἀραξηνὸν πεδῖον կամ ἡ Ἀραξηνή Ստրաբոն գլ. 73 եւ 509:

1 Հմմտ. Կորնէլի վրայ ըսուած էլ 54:
2 Օրբէ. Բ. 122 առին զՎնի, զԿարս եւ «զօրքըր գաւառն Շիրակայ եւ Վանադայ եւ Վրաթորեանց (ամենն ալ Այրարատ նահանգին մէջ) եւ Արագածանուն եւ զՎնի-սական աշխարհս եւ զԼուրացոյն եւ զամենայն երկիրն մինչ ի գուռն Տփղիսայ», Վարդան աշխ. 418 «ի գաւառն Այրարատայ եւ տուր ի Նիմուքինն, որ է Վաղարշապատ քաղաքն ամօռն թագաւորաց Լայոց մեծաց, եւ Դուրին քաղաքն, եւ. 422 «Ունի Այրարատ գետս երեք՝ Քարախի, Լուրազգան եւ Ազատ»,
3 Վարդան աշխ. 414 «Այրարատ ունի բազում գաւառս՝ Այրարատնէր, եւնի (կը յարգէր գաւառաց թուոս մը էլ 414—420)»

4. Եփեմ-ը խԱՎ. 607, խոր. 137, 528, փարպ. 184, փաւտ. 114, 142 իրեն ուղ. եւ Տյոց. (առանց քաւառի), «Եփեմից գաւառ» փաւտ. 6, 38, 219, 262, Կորին 19, Ագաթ. 49, խոր. 179, 188, Սեբ. 139, «ի գաւառն Եփեմից», Ագաթ. 591, «ի գաւառն Եփեմից», Թարգ. 41, «ի գաւառն Եփեմից», խոր. 228, Չեմբո 131, «զողմամբ Եփեմից», խոր. 141 (այստեղ «Եփեմից» տարբեր ընթերցումով, որ «Եփեմից»-ին ուրիշ տեղ չգործածուած սեռական է), միջին Տայ. «Եփեմից», խԱՎ. 29, խոր. 237, յուն. «Αχιλλογνή, Ստրաբոն զԼ. 521, 527, 528, 530, Պաղոմ. էջ 942, յետոյ՝ Ήκελεσθηγή, Պրոկոպ. 1, էջ 83, 84 (bell. Pers. 1, 17), Κελι-ζήνη եւն. Ծրագմամբ այս միջին տեղին մէջն միայն տաի (ի բաց թողով խոր. քով էջ 141 տեսնուած տարբեր ընթերցումը) անհայտ է, չեմ կրնար միջինը։ Անհայտ այս գաւառին մէջ ծաղիկը պաշտօնին պատճառաւ (Ստրաբոն զԼ. 532) գաւառս կոչուած է միանգամայն ի ն'Αναίτις χώρα (Դիոն Կաս. 36, 31 եւ 36), յուն. Α naίτις (Պլինիոս NH. 5, 24, 20 (83), Hoffmann, Auszüge 135, Թարգիկոս, Թեոփանէս Միտի. 142, Հերոնիւս Լ. 46, 18, Gelzer, Zur arm. Götterlehre 112 եւ շարք.), ռուսի Տայ. Ան-սո-բ-ի-ն (Լ. 46, 18), Բայց Անհայտին տեսնել Տայ. մասնագործական մէջ իբր երկրանուն այլ եւս չի չանդայիր։ Հաւանականագոյն այս գաւառին մէջ էր այն մեծ լիւնը, յորում էր «տեղի գիշին զոր կոչեն աթոռ» Անհայտ, փաւտ. 218—219։ Ապաճօպայեց այս գաւառին մէջն էին Երեւ (սեռ. Երեկոյ) Խնայտայ մեջնամով Ագաթ. 591, Երեկոյ (Տյոց.) խոր. 88, 137, վերջին երջնական Ագաթ. Գարի-ժեցի 450, Երեկան, Երեկան Ա. Դար. 624 եւ շարք., Արարացիներէն Arzanjān (բուն տեղը՝ Arzanjān) կոչուած (Yāqūt 1, 205, 12—13), այսօր Երեկանին կամ Երեկանն. Թիւ աւանը Նանեա-կան մեջնամով Ագաթ. 591, Գայլ գետին արեւ-ելակողմը (Ագաթ. 49, 591), այսօր Տիւ կամ Թիւ՝ Եփրատայ մէջ բաղկին արեւելեան ափը, Գոհնամով լիւնն արեւելեան ստորոտը. խոր գիւղը (խոր. 228)՝ Թիւի հիւսիսային արեւմտակողմը։ Անհայտ, այժմ՝ Ապգիկոս կամ Ապգիկոս՝ Երեկի հիւսիսակողմը, չմտ. ինքն. ՀՀ. 14—21, Streckerի աշխարհացոյցը Բարձր Տայոց՝ GE. 4, 1869, տախ. 8. Լիւնի այստեղ (Երեկի արեւել-ակողմը) նշանակած Bitarikh եւ Kelarik (Եփրատայ վրայ) տեղերը Streckerի քով Pitteridj եւ Kelleridj (Եփրատայ հիւսիսակողմը) կը կոչուին եւ մաս-նանշել իրենէն հին Տայ. *Ի-թ-ի-ն-ի եւ *Գ-ի-թ-ի-ն-ի (P). 5. Մանանդ խԱՎ. 29, խԱՎ. 607, «գաւառն Մանանդայ», խոր. 235, Բաւա. 50 եւն, ապէ՛ւ տեսնուած՝ «Մանայալքն», Սեբ. 139, Կարաթ՝ «Մանանայալքն» («Մանանայի-կայ»,

Աեւէն)։ Անտանն նկատմամբ տես Հտծ. Զ.։ Ըստ Լատիներացոյ 105 կ'երեւայ Թէ Մանանդի գետի մ'ալ անունն է, որ Մանանդի գաւառին մէջ Եփրատայ մէջին կարեւոր մէկ բաղկին ըլլա-լու է, վասն զի կ'ըսուէ «մինչեւ յեզր գետոյն Եփ-րատայ, ուր Մանանդի ի նմա խառնի», Բանի որ խառնի շարունակութեան մէջ կ'ըսուէ Թէ Կ-ի-ն-ի անուն Եփեմից գաւառին մէջն էր Եփրատայ վրայ (Ինքն. ՀՀ. 21), կը հետեւի Թէ Մանանդի կը կցեր Եփեմից գաւառին՝ Եփրատայ վրայ գտնուող Կոթերի քով։ Ըստ այսմ Մանանդի այն գետն եղած պիտի ըլլայ, որուն վրայ Լիւնի քով Zigeri, Mirvantz, Mazan, Akhvaran, Elmali եւ Streckerի քով (ZGE. IV.) Zagirilar, Mirvans, Mazan, Elmali անուն տեղերը նշանակուած են։ Չեմ կրնար որոշել Թէ Պախիր լիւնով (որ միայն «Պախ-րայ» սեռականով Լատիներացոյ քով էջ 103 կը գտնուէ) Պաղըն լիւնը (Baghir, Baghyr) Տաւր-նայու ենք Թէ խաչ լիւնը (Լիւնի քով՝ Khach, Streckerի քով՝ Hach) կամ ուրիշ լիւն մը Պա-խիր լիւնը ԺԱ գարուն Գայլախաղուս կ'ըսուէր. այստեղ էր Բաղմաղիւրի գիւղն, որ ԺԱ. գարուն խաչ կը կոչուէր (Լատիներացի 103—104)։

6. Իրեւն խԱՎ. 29, խԱՎ. 607, «ի գաւառն Իրեւն» Ագաթ. 593, սեռ. «Իրեւնայ», Կորին 27, «Իրեւնայ», խոր. 523 եւն, յուն. Δερ-ζηνή Ստրաբոն զԼ. 528 տես վերին էջ 295թ, յուն. Derzene, Dervene Պլինիոս NH. 5, 83, այժմ՝ Տեր-լան Մանանդի մէջ գիւնաւոր քաղաքով Cuinet 1, 198, այստեղ էր հին Իրեւնի ինքն. ՀՀ. 24—25, այժմ՝ Pekerij (Լիւն), Pekkeridj (Strecker)՝ Մանանդի մէջնի հիւսիսային արեւմտակողմը. տես Strecker ZGE. 4, էջ 519, Cuinet 1, 133 (Pakaridj)։

7. Ս-էր խԱՎ. 29, խԱՎ. 607, խոր. 258, «Սպեր գաւառ» (Թագակոյ Բաղրատունեաց եր-կիր) փաւտ. 256, խոր. 115, 234 եւն չորիս գետով (Զուանչի 20, Brosset, Description 114, 115), Ի-ի-ի-ի գաւառը սահմանակից Տայոց (Ագաթ-գան, Աշխ. 426), վրացերէն Ispira՝ Ispira փո-քրիկ քաղաքով (Brosset, Description 110, 114, 122, 123), այժմ՝ Իսպիր չորիս վրայ՝ Իսպիր վիճակին գիւնաւոր տեղը (Cuinet 1, 225)։ ասիէ անանդուց՝ «Սպերաղքն», Սեբ. 139, յուն. Σάππει-ρεζ, աղգ-մը Հերոնիւսի քով. տես վերին էջ 292թ։

8. Շ-ի-ն խԱՎ. 29, «Հատգոմբ», խԱՎ. 607, «Հաղագոմ», Թարգ. 444, «Հաղագոմբ», խոր. 257 («անպատ եւ հովանաւոր տեղեր»), տես Հտծ. Զ.։ Այս գաւառը սահմանակից էր Տայոց Ռեպրէ գաւառին (Ինքն. ՀՀ. 27)։

9. Կարին (սեռ. Կարնի) խԱՎ. 29, խԱՎ. 607, «Կարին գաւառ», փաւտ. 105, Սեբ. 77, «գաւառն Կարնի», փաւտ. 2. 6, խոր. 256, «Կարնի փ Կարնի». Թարգ. 454, «այնպէս Կարնայն Թով. Կիւղ. 40, յուն. Καρνίτις։ Ստրաբոն զԼ. 528, յուն. Carinitis Պլինի. NH. 5, 83 (ուր Եփրատ կը բերէ), տես վերին էջ 294 ա. ասիէ՛ Կարնի-ի քով. 455, յուն. Կարնի-ի (Կարնի աղ-նականութիւնն ու զօրքը) Սեբ. 139։ Անտանն նկատմամբ տես Հտծ. Զ.։ Այս գաւառին սահ-

1 Լատիւ. էջ 105 «Գաւառն Եփեմից»-ը կար-գաւու է՝ «Գաւառն Եփեմից»։

մանր դեպի և Այրարատ նահանգին Բառեան գաւառէն բոտ Ժողովք. 414 Գրու գրեւոր Ժողովքներ էր. տե՛ս վերը էջ 371-ն, ծան. 1. Այս գաւառին մէջն էր Իւլաւի կ-րէն՝ Սեբ. 50, Ղեւոնդ 148 (բացառ. «ի քաղաքն կարնոյ Ղեւ. 148»), կ-րէնայն Իւլաւի խորճ. Արծր. 231, սպիտաբար կ-րէնայ Իւլաւ Սեբ. 27, 51, 77, 188, 189, 150 են, որ ըստ խորնեացոյ (Գ, ծծ) Թեոդոս Ժողովքին (408—450) ասորի շինուեցաւ Անտառիկոս գորավայրին ձեռնաքը եւ ի յիշատակ Թագաւորին՝ Թεοδοσιουπουλις («Թեոդոսիպոլիս», խոր. 257, խԱՎ. 607, «Թեոդոսիպոլիս», Յովհ. կեթ. 40) կոչուեցաւ: Թեւ չայք քաղաքն ոչ թէ կարնի քաղաք, այլ կարնոյ քաղաք (այսինքն կարնի նահանգի քաղաք) անուանած են, արդէն իշխած է ինձեզ. ՀՀ. 28 ծան. եւ իրաւամբ «ոչ ուղիղ. կոչած է «կարնի քաղաք», ասացուածքն, զոր կ'ընծայէ Ստեփ. Օրբելեան իւր Ողբին մէջ (յամի 1299): Թեւ եւ կ'երեւայ թէ կարնի քաղաք ձեռն է ասոր. Qalinqalish, ի մէջ (Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 97 [Թրքմ. էջ 82]) մեր ժողովքն իւլաղը, սակայն այս ձեռն (ըստ Դեօյրեկէի) սխալ է: Բայց թէ արաբական Qalqalā (Balāḍuri 1:3, 114, 199, Ibn Chordādbeh 174 են) ձեռն ինչպէս միջնդ ելած է, դժուարին է բեւեռ, նա մանաւանդ որ Արարայցիք ոչ միայն գրեւոր, այլ եւ արտաբերելու ասե՛ն յոյսը անուշենքը շարժականը իտալականն: Քաղաքին այսօրեան անունն է Իւլեւրու, թեք. Իւլեւրու, Հայ. Իւլլիւրու՝ ինձե՛հ. ՀՀ. 29, աւելի հին՝ Ար-րուրու՝ մ. Գրաւոր. 450 են, Վարդան աշե. 426, Միքայէլ Ասորի ապ. Երուս. 1871, էջ 350, Մարտ. Arzan ar Rum (Yāqūt 1, 206, 1), որ կը նշանակէ «Արշան Հռոմը»: Այս անունն ասե՛ն ձեռն է Արշն (ըստ միջին հայերէնի արտաբերութեան՝ Արշն, յետոյ Արշն = Գ. «Արշ», «Արշէ Mich. Attalioatae hist. Բանի հր. էջ 148, «Apothe Joh. Scylitzes 691, G. Cedrenus 2, 577, 578) քաղաքէն Լատաիվ. 43 եւ շար. Մտաթ. Ուս. 120, որ Թեոդոսուպոլսէն ոչ շատ հեռու՝ Եփրատայ աղբիւրներուն կողմէ երթ: Երբ Արծն քաղաքն, որ

1 Ըստ Պրոկոպիոսի (3, 255 de sedif. — հմտ. 1, 50 bell. Pers.) Թեոդոս Գ. Հայոց Արշակ Թագաւորին պետութեան ընդունելէն ետքը (Պրոկոպիոս պատեղ երկու Թեոդոսներն իրարու հետ կը չփոխէ, տե՛ս վերը էջ 299-ն եւ ի բլրէ վրէ միայ ամրոց մը շինեց եւ զան Թեոդոսուպոլիսն անուանեց: Պրոպի կուսու Թագաւորն 502ին այս ամրոցն առաւ (հմտ. Syma Stylites էջ 45): Անաստասիոս կոստայր (491—518) այստեղ քաղաք մը շինեց եւ բլրէ Թեոդոսի ամրոցով միասին պարսկով պատեց: Թեւ քաղաքին իր անունը առաւ. սակայն քաղաքի իւր նախկին անունը պահեց: Narratio de rebus Armeniae (Combes historia Monothelitarum էջ 271 եւ շար.) կ'ըսէ թէ Թեոդոս Մեծն (379—395) Թեոդոսուպոլսը շինած ըլլալը Հայաստանի բաժանման ատեն: Այստեղ ալ Թեոդոս Ա. եւ Բ. իրարու հետ չփոխուած են: Հմտ. Güterbock էջ 29 ծան. 1

2 Andreas (Mittheil. d. Vorderas. Gesellsch. 2, 145) Հայ. կարնոյ Իւլաւը Պրոպի բերնին մէջ «Karrēkalā եղած, եւ ասկէ արաբերէնի մէջ Qalqalā եղած կը հասնոր: Ինչ անհասանափան կ'երեւայ:

3 «Եփրատ ելածն ի կարնոյ լեռնայ՝ մտն է Սեբե՛ն քաղաք ինձե՛հ. ՀՀ. 38:

ի զիս Թեոդոսուպոլսոյ ծաղկած ու բազմամարդ եղած էր, 1049ին Սելջուքներէն կորսանեցաւ, կոտորած էր պրծող բնակիչները գաղթիցին դրժէ՛ն մարդաթափ եղած Թեոդոսուպոլսն քաղաքն ու անոր տունը: «Հռոմոնց-Արծն(ն)», անունն ի յիշատակ իրենց աւերելու հայրենեաց՝ Մեւ եւ ոմանք քաղաքս այսօրեան Գարարիք մէջ գտնելու, որ կարնին 14 շրջիւ. հեռու է դէպ ի հիւսիս-արեւմուտք. տե՛ս ինձե՛հ. Նոր Հայ. 77: Այս գաւառին մէջն էին նմանապէս Արծն-Յէ եւ Բլւ-Եր գիւղերն եւ Հէյո-Գ Վա՛ն մեծաստանը ինձե՛հ. ՀՀ. 35, Ասող. 176, այսժ Բլւ-Եր կարնոյ հիւսիս-արեւմուտք, Բլւ-Եր արեւմտակողմը, եւ հիւսիս-արեւելակողմը Հինեք (կարմիր-Վանը) Հինեք կամ Հնունդ գիւղիցն ըսող ինձե՛հ. Նոր Հայ. 75, Cuinet 1, 194) Streckerի (ZGE. 4 եւ ZAE. 16), Cuinetի (1, 194) եւ Լինեք աշխարհացոյցներուն վրայ: Լատաիվերոյցն (էջ 15) համեմատ. «իս» կ'ապառաւանք կարնոյ, կար խալդայ ուրիշ = խալդայուրիշ ամուրը կամ՝ բերքը: Թեւ ասով հասկցուածն է կարնոյ արեւմտեան սպառնումը, կը ցուցնեն Ասողիան յաջորդ տեղը (էջ 192) «խաղտոյառե՛հ կղեւու-բան (xistōndur), Զորմայրի, կարնի, Բառեան, Մարդաղի, Հարթ եւ Բարսնիքն», կը ցուցնեն Ասողիան տեղերն ու գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ կամ՝ յաջորդութեամբ հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ ի հարաւ-արեւելք կը թուէ եւ խաղտոյառե՛հի զիբը կ'որոշէ՝ զայն կարնոյ արեւմտակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը մշխլով: Արդ՝ հին Հայ. խալդայուրիշ «խաղտուրե՛հ ձեռնը անցնելով՝ նոր հայերէնի մէջ՝ «խաղտուրե՛հ ըլլալու էր, եւ այս վերջին ալ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ *Chagharij, «Khagdarisch են ձեռով երեւալու էր: Իրապէս ալ կը գտնե՛ք Լինեք ըսող Kagdarih, Strecker ըսող (ZGE. 4, ախաւ. 3) Kjadarisch, Cuinetի ըսող (1, 159) Kighid-Aridj, ինձե՛հ են ըսող (Նոր Հայաստան 49) Գաղտու-առե՛հ անունով տեղ մը Եփրատայ հիւսիսակողմէ եւ Արշէ-Մե-ուսի արեւմտակողմը: Այս անունով կրկին գիւղ կայ, Մեծ Kjadaritsch Եփրատը-ուսի արեւմտակողմէ եւ Ժողր Kjadaritsch Եփրատայ այս բաղկին արեւելակողմը (ZGE. 4, ախաւ. 3 եւ 8): Այս Kjadaritschի մէջ՝ գրուելեան տարբերութեան հանդերձ, որ Թեոդոս Թագաւորն հնչումը մեղ կը ներկայացնէ, կը գտնե՛ք հին խաղտոյառե՛հը, որուն մասերը կ'երեւայ թէ կղեւուրս մ'ալ կայ, վրան զ Streckerին ըսածին նայելով (ZGE. 4, 147) Օվանդը-ուս՝ այսինքն Սերշէ-Մե-ուսի վերին ընթացքը՝ «սերշէսց կ'անցնի նեղ ու խորանի՛ ձորէ մը, որ Մէյնասուրի ըսող՝ բէշ մը կը լայնանայ եւ Մեծ Kjadaritsch գիւղէն վեր՝ Եփրատ, կը թափի: — Բարբը Հայոց՝ — ուրիշ

1 Երբեք ծաղկման ու կորսման նկատմամբ տե՛ս Լատաիվ. 53—58, Միթ. Ուս. 120—121, Mich. Attalioatae hist. 148, Joh. Scylitzes առ Georg. Cedrenus 2, 691, Saint-Martin, Mém. 1, 68, ինձե՛հ. ՀՀ. 36:

2 հմտ. Ասող. 278 Արշայն Վաւիկ «գարմա ընդ

Կարնի ընդ խաղտուրե՛հ ի դատանքուպոլսոյն:

3 Զորմուրդ Հայոց մէջ ալ ասե՛ն կը յիշուէ հին

Հայ. Լատաիվ-առե՛հ եւ արդի Զորմուրդը (ուր տեղ ըսվ) եւ

վերջապահալ բազմաթիւ անուններուն կարգէն է կերելայ նաեւ Pazgaridj կարնյ դաշտին մէջ՝ Եփրատայ Տիւրիսակոյն (ZGE. 4 տախտ. 3, Pazgarritsch ZAE. 16 տախտ. 6), որ Տիւր Տայ. *Բաղ-լաւն մը կուսնէլ կու տայ: Արեւելոց կարնյ հա-րաւակոյն գտնուող Sungarisch (Lիւիւ) = Sün-geritsch (ZAE. 16 տախտ. 6), Արեւիկոյն (Ինճիճ. Կոր Լայ. 79) (= Տիւր Տայ. *Սնգարիճ) էր:

Վերն բուսածններէն կը տեսնուի որ խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ — արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք Եփրատայ ընթացքին հակառակ — կը թուէ: Բայց որովհետեւ, ինչպէս պիտի տես-նենք, մէկու նահանգներուն գաւառներն ալ թուելու տանն որոշող նշանակութիւն ունի աշ-խարհագրական կարգէ կամ շրջաքը, ուստի նոյն կարգը մեր ձեռքը նոր միջոց չը պիտի բլլայ՝ գաւ-առներուն դիրքը ճշդելու կամ որոշելու: Միայն խորիւր է թէ կարգը միշտ կարելի է ապահովու-թեամբ ճանշնալ:

Բ. Չորրորդ Հայոց գաւառները:

Ըստ ԽԱՍ. 30 Չորրորդ Հայոց նահանգն ունի հետեւեալ գաւառներն. «1. Դիւր»-ն (կար-գաւ խոր) ինչ Տիւրիսայ, ընդ որ իջանն միւս: Գալլ գետ աւ Կաթիլբերդի: 2. Ղաւլաւն, յորմէ բիւնն աղբիւրք Տիգրիս գետայ. իսկ ի մտից խոր. ձայնի է 3. Պաշտաւն գաւառ: Տանգիկ Տոմար. նաեւ բերդով: 4. Եւ Հաւորեկ նորա ի Տարաւ. 4. Բա-լաւիւր գաւառ. Եւ ի մտից նոցա 5. Ծոփ, Եւ 6. Անիլի գաւառ ի Տարաւ, յորմէ Ծոփք Եւ Հոռէ բերդ. Եւ ի մտից (!) նոցա 7. Գիլիլի (կարգաւ Դիլիլի) գաւառ, յորմէ բերդք Կաթիլ Եւ Քրիլի Եւ Սիլ: որոց Տանգիկ ի Տարաւ (!) 8. Գաթիլ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քա-ղաքն Լուսաթիսիճ, Եւնի:

10. Խորիւր ԽԱՍ. 607, «խորայն», ԽԱՍ. 30, Տիւր Եւ ուղիղ ձեւ: «խորան», սեւ. բացառ. «խոր-անայ», Փարպ. 41, Ասող. 182, 263, 276, Լատարիվ.

Քաթաւիլ — Տիւր Տայ. *Չորրորդ Եւ *Քաթաւիլ (?) տեսնու ստեղծ: Այդ նաեւ. Տիւր Տայ. Կաթիլ — Կիթարիլ:

1. Կաթիլ գետը նոյն էրն վրայ ԽԱՍ. 30 տող 1 լոյ Գալլ կը կուսի, տես վերն էլ 376: Երկու տեսն ալ պետք էր «Գալլ Գալլ» ըստիւ՝ տարբերակով իկեղեցաց գաւառի Գալլ գետէն, որուն վան էր Թիւլ. տես վերն էլ 84:

2. Կաթիլբերդ՝ Կալլ Եւ թիւր բառերէն՝ սաղնիքն ալ Կալլ — յոնապոյն Կալլ, այսմ՝ Քիլ, Հիմու, Ինճիճ. ՀՀ. 43 «Կաթիլկոյս Կալլ» — Կաթիլկոյս խորանայ ժ. Գ. քարուն ինճիճ. ՀՀ. 43, Գեյթը Georg. Cyp. էլ 128, Ինճիճ. Կոր Լայ. 106 եւ շար. 1. Հիմու. վարդան Ալի. 430 «խորան» (այսինքն՝ խորան) Կաթիլ էր: Քիլ վիճակի գիւտս որ սեղն է Քիլ-սուլ՝ այսինքն Լիլի-սուլ (Lilik-su, Lichig-su Լիլիլ թով) միջին ընթացքին արեւմտակողմը. Cuinet 1, 196:

3. Բալ Եւ Գալիլ, այսմ՝ Baghin տես վարդ:

4. Կը խորեղէ Եփրատայ ընթացքին Կարապու-թիւնը՝ մինչեւ անոր ծարրող կորեւ անցնելու — Գը Հայոց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ տես Կիթարիլ աշխա-րհայրը (Die Landschaftsgrenzen des südlichen Arme- niens nach einheimischen Quellen MAWB. 1873 էլ 210-211) Եւ Կեյթը Georg. Cyp. յաւելուած:

47, 64, տակէ «խորանական գաւառն, Կորիւն 24, «Տէր (կարգաւ Տիւրիս) խորանայն», խոր. 248, յն. խորանայն Կորիւն, 1,262 bell. Pers. կամ Կորան 3, 251 de aedif., xliia «Օրջանայն» Georg. Cyp. էլ 49, Ժ. Գ. քարուն Կորճիլիլ Եւն, տես Կեյթը Georg. Cyp. էլ 181-182: Այս գաւառը Կիթարիլ (Հաւորեկից մէջ) եւ Թեթրոսու-պոյսը (Կարնյ) մէջտեղն էր եւ երբք օրւան ճամ-բայ տարածութիւն ունէր՝ եւ ընական սահմանով մը (քով, գետով, լեռով) Կարապուլլէն բաժ-նուած էր. այս գաւառն գրեթէ Կեյթրոնը կ'իւ-նար Արտաղանն, զոր Եւստիւնիանոս ամբարշտու-լով Դուքիթ կայանն բրաւ (տես վերն էլ 300ր):

11. Հաւորեկ, սեւ. բացառ. Հաւորեկից Տիւր. Հաւորեկ ԽԱՍ. 607, Փաւստ. 21, 29 («Հաւ-որեկից գաւառն»), Փարպ. 184, 453, 456, 469, Սեր. 77, խոր. 81, 96, 113 եւն, Ձեւոր 37, 45, 47, Յովհ. Մամիկ. 15 եւ շար., Ասող. 263, յն. 'Αστανίτης Կաթիլ. էլ 942, 'Αστανίτης Եւս-տիւնիանոս (տես վերն էլ 301ր), xliia 'Αστανίτης Georg. Cyp. էլ 49, տես Կիթարիլ MAWB. 1873, 197, Կեյթը Georg. Cyp. 182-183: Այս գաւառին մէջ էր Կիթիլ քաղաքը Ասող. 86 («Կիթիլ քաղաք Հաւորեկից») — Կիթարիլ Կորիւն. 3 էլ 251 (ἐν δὲ τῷ Κιθαριζῶν χωρίῳ, ὅπου ἐστὶ 'Αστανίτης τῆς καλούμενης ἐστὶ — «Կիթարիլ քով որ բերդ է ի Հաւորեկն»), Կեյթը Georg. Cyp. էլ 174: Անուան վրայ տես Համ. 2. Հաւորեկ գաւառն խորանայ խորանայինքն էր եւ արեւելքէն սահմանակից էր Ցարաւոյն, արեւմուտքէն Հաւորեկանիւթէն Բալաւիլիս, ըստ պատմ. մասնագէ հոն էր, որ Տիւրիլ Կիթիլ-քաղաքի վրայ Τschabagdjur (Ճապագիւր) էր նշանակուի (տես Կիթարիլ աշխարհացոյցն եւ Կեյթը Georg. Cyp. Զաւեկոյն Եւ Արեւան, Մեծ Հայք Թ. 64): Ըստ ԽԱՍ. 30 եւ վարդանայ Մեկն. Ծննդը 2, 14 (Ինճիճ. ՀՀ. 44) Տիւրիլ Հաւ-որեկ գաւառն կը բիւէ, որ Տիւրիլ Եւ Եթէ բնիւնեկու ըլլաւք որ Հաւորեկն ոչ միայն Արա-ծանայ Տիւրիսային կողմը կը տարածուէր, այլ նաեւ հարաւակողմին, Եւ Եթէ Տիգրիսով՝ հոս Ձեթնիւն-սուլ հակադրուի Լ. Եւստիւնի Կիթարիլ աշխարհացոյցին վրայ (MAWB. 1873): Փաւստ. էլ 21 կը յիշէ Հաւորեկից Դաւա ինչանն ու էլ 29

1. Կիթիլ Թեթրոսուպոյսէն շար օրւան ճամբայ հետեւ էր, Կորիւր 1, էլ 261:

2. Հիմու. խոր. 81 «Դաւալի ի գաւառն Հաւորեկի Եւ ի ձորն Կիթիլ սահմանակուլ, եւ ի արտադր Ծարաւոյն, Այս պատմական Ձեթնայ Եւ Գիլիլ. Մամիկոնից քով ի Պատմութեան Ծարաւի սահմանակից Հաւորեկ գաւառ սուլ կը յիշուի. տես Եւստիւնի Զեթնայ էլ 37: Ձեթն էլ 47 կը յիշէ նաեւ փոքր գետ մը. «որ անցնելը ընդ գաւառն Հաւորեկից, որ երբմիջ ընդ արեւել Կիթարիլ Կաթիլ»:

3. Հիմու. Ասող. 278 վասիլ Բ. Կարապ. Մեկնայն, Հանձնար Եւ Բալաւ (Բալաւիլիս) վրայէն՝ Եւստիւն ի լեռան Կիթարիլ, որ ընդ մէջ Հաւորեկից, Ծոփայ Եւ խորանայն, Եւ անիկ Եւստ. Արշաւանից գաւառը:

4. Ինճիլ Եւ Ասողան (էլ 264) «Ճապագիւր բերդին Կիթարիլ Կաթիլ Եւն խորքը»:

“գգնիթ իշխանն Հաշտենից գաւառին և Կոմնենիսի տոհմին”, ըստ խոր. 81 Հաշտենից ժառանգութեանն էր Արշաղունեաց կրօնքի իշխաններուն՝ — Հաշտենից մէջ յիշուած սովականութիւն տեղիք, ինչպէս Ուրբ գիւղը (Գիւղ Ուրբայ տն վար թ. 18) Տիգրիսի ափաղաքի մօտեք (Վարդան Մեհիւ. Դնննոց), Գլխիւն եւ Մոսկու (Ինճիք. ՀՀ. 44—45), նոյնպէս նաեւ Վթոհիճ գտնուած չին նոր անուանց մէջ (VBAG. 1901, 228), Վթոհիճ չի կրնար արգի Koderitsch ըլլալ (որ Վրպերսի քով ընդ մէջ Բերիի եւ Մագվիբարի նշանակուած է), փասն զի այս տեղը Հաշտենից մէջ չ'իշխար, այլ Պաղնատուն գաւառի մէջ, Վթոհիճ աւելի դիւրաւ կրնայ նոյն ըլլալ Վրէնէք կալէի ձախակողմը գտնուող Konaritschի հետ, որ արաբական գրութեան մէջ գիւրիքի և Kotaritschի փոխել, ինչպէս Գր. Բիւսարդ Վրպերս (7 յայ. 1903 ի թիւնով) կը համարի՝ այս Konaritsch անուանք Օսմ. պետութեան լիցանակաւորութեան Պաշտօնարարին հրատարակած մէկ աշխարհացոյցին վրայ նշանակուած գտնելով (180000 Մըյո տարեկան)։

12. Պաղնատուն իւսւ. 30, իւսւ. 607 (ձեռագիր մը մէջ՝ “Պաղնայտուն”, Ինճիք. ՀՀ. 45 ծան. 3), Ասոց. 263, նաեւ Պաղնատուն քառն կրկնէ 19 = փարպ. 41, համանուն բերդով իւսւ. 30, այսինքն՝ Պաղն բերդով Սամ. Անեց. 92, Ասոց. 144 (ուր Ասոցիւր Պաղն ընկնուէ է) եւ 177 (ուր քնագիրն՝ ըստ Ինճիք. ՀՀ. 46 չ'ընդ թէ Պաղնի Ծոփաց մէջ էր), յն. χλίμα Παλιντζ (գաւառ) եւ χάστρον Παλιός (բերդ) Georg. Cypr. էջ 49: Այս գաւառն էր բոտ իւսւ. 30 Խորանայ արեւմտակողմն եւ Բաւաճափի հիւսիսակողմն: Պաղնի բերդը գտնուած է այսօրեան Պաղնի անուն տեղւոյն մէջ, որ ըստ Լէճանի VBAG. 1900, էջ 572 է “Բերիի հիւսիսային արեւելակողմը”, աւելի որոշ. “Իբր 22/1/2 քիլոմ. Մագվիբարի գրեթէ ճիշտ արեւելակողմն եւ Իբր 29 քիլոմ. Բաւաճի հիւսիսային հիւսիս-արեւմտակողմը,

Բերի-սուի մօտերը” անոր ալ ափին վրայ, ըստ Huntingtonի (Zeitschr. f. Ethnologie 33 [1901] էջ 174 եւ շար.) “Բերի-գետին ալ ափին վրայ, Բերիէ 6 ժամ հեռու” արեւելեան հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ եւ Բաւաճի 4 ժամ հեռու” հիւսիսային ուղղութեամբ, Ասոցիւր կը գտնուին դեռ խաղաղական ամրոցի որ մնացորդներն ու Մեհուտայի մէկ արձանադարութիւնը (բերդին եւ Մեհուտայի արձանին պատկերն Huntingtonի քով անդ 176—179), Այս Պաղնի լաւ գտնադնելու է Պաղնի անունով միւս տեղէն, որ ըստ Ինճիք. Նոր Հայ. էջ 226 է “ընդ մէջ Բաւաճի եւ Արշինդ եւ բոտ Տոմաշէկի (Festschrift փասն Հ. Վրպերսի էջ 138) և հարաւակողմը Շիճաւաթ = Charaba. Այս միւս Պաղնի յայտնապէս Մոթթ. Ռուհայեցայ 116 թիւնայ գաւառին հետ յիշածն է. այս Թիւթում գաւառին մօտերն էր Արիի ամրոցը” (Մոթթ. Ռուհ. 130): Լինչ Թուրքում գիւղը կը նշանակէ Արշանայի արեւելակողմը՝ Արշանայի Դիւրբերի՝ անսոց ծածրուն վրան. Արշանա է հայ. Արշի (Ինճիք. Նոր Հ. 240, Ա. Գաւ. 419), որ Տարկ է որ նոյն ըլլայ Ռուհայեցայ էջ 130—131 Արիի բերդին կամ ամրոցին հետ, փասն զի Արիին էր մերթ և գաւառն Թիւթայ, ըստ այսմ այսօրեան Արշանայի՝ հիւսիսակողմն էր այս Պաղնի տեղն ու գաւառը (գրուած) “գաւառն Պաղնայ, Մոթթ. Ռուհ. 129, 166), իսկ Թիւթում գաւառն անոր հարաւակողմը:

13. Բաւաճափ, տարբեր ընթերցումաճք “Բաւաթոփա”, “Բաւաթոփա”, “Բաւաթոփա”, իւսւ. 607, “Բաւաթոփա” իւսւ. 30, յն. Βαλαβιτ-γηνή Βολοσάρηνου տնի վերին էջ 301բ, Βαλαβιτ-γηνή Գորապ. 3, 247 de aedif., χλίμα Βιλαβητ-γηνή Georg. Cypr. էջ 49, Βαλοβίγνα՝ Պաղմ. քով էջ 9447, անշնանակ գաւառ մը (Պաղմ. 3, 247), Պաղնատունի հարաւակողմը իւսւ. 30, ըստ այսմ այն երկիրը, ու կը գտնուի Բաւաճի (Մուսա-լա-սուի վրայ) կողմեր, յն. χάστρον Βαυλοῦδος, զոր կարգաւ եւ Βαλοῦδος կամ Βάλοս Georg. Cypr., էջ 49. համ. Ասոցիւր 263 (“Աշխարհն Զորորդ Հայոց, Հաշտենից, Խորանեան, Ծոփք, Բաւաճ եւ Պաղնատուն) է 264 (“Բերդի Բաւաճ), Ա. Գաւ. 636, Գեղեք Georg. Cypr. 175 - 176 (Բաւաճ = Լէճանիս-պոլիս) եւ 180—181, Այս գաւառն մէկ աստղայ կը յիշուի (առանց առնուան) Պաղմ. 3, 247:

14. Ծոփա իւսւ. 30, իւսւ. 607, “Երկիրն Ծոփաց” փաւա. 221, “գաւառն Ծոփաց” փաւա. 222, խոր. 199, “Ծոփաց գաւառն, խոր. 179, “աշխարհն Ծոփաց” խոր. 168, 195, 235, Թուրքում ծոփով՝ ի Ճօփոյնի անունով, կը

1 Պաղնատուն՝ Գլխիւն-Կոմնենիս: ԼՀ. 44
2 Միւսն թաղաճառանքը պիտի ձար Այրարատ: Այսպէս՝ Արտաշատ թաղաքի որ ըլլալուն պէ, ըստ Խորանայ (էջ 138) “Հաշտեն յԱյրարատայ զամենայն եղբարս իւր և գաւառս Արշիփոյն եւ Բաւաթոփայ եւ միայն Տիրանի կը պահէ. քանզի սոսկեր իւրի՝ արքայն միայն ընտելէ յԱյրարատ եւ միայ որդւոյ նոյն, զոր փոխանորդ թաղաճառի պահէին, եւ այլոց Արշիփոյնից ընտելէ և գաւառս Արշիփոյն եւ Աշիփոյն եւ Արեւրանայ, հանդիսն ունիցի եւ մտիւք յարքունիտան խոր. 208: Երբ Խորանայից էջ 81 Հաշտենից Բաւի կոչուած է ժառանգութեան կրօնքի իշխանաց և Վթոհ, այս ըսուածը լիկ հնագին ժամանակի համար հասկնալու է ԼՀ. 44
3 Ուղիղ կրնայ ըլլալ միայն Պաղն-Գլխիւնն և Վթոհ Վրպերս (որ եւ բարձիւց գգրիստտ յարձնով) և Կերպ աղճատի) և Ծոփաց գաւառին, մինչ Տաճկաց եր աշխարհն՝ ընտելեր անդ. եւ յաւուր միւսմ քնաց առ Արարայն և բերդն Պաղնի, ութն “անդր”ով Ծոփաց գաւառն ալ հասկնալու է, սովորեալ տեղւոյն իմաստը առ միայն կրնայ ըլլալ թէ Պաղնի հետու շեր Ծոփային, ինչպէս որ ալ էր Երազմէս: Կարեւորն այն է թէ Ասոցիւրն ասեան Ծոփք ըսուածով ինչ հասկնալու է, Տճն այս նկատմամբ վարդ 17բ:

1 ԼՀ. 44 Մոթթ. Ռուհ. 183: “Գաւառն Թիւթայ Արիիդն”
2 Hausknecht-Kiepertի Nord-Syrien եւս II աշխարհացոյցն պիտի տէր Tulehum անունով երկու գիւղ կը նշանակէ: ԼՀ. 44 ինճիք. Նոր Հ. 226:
3 Արիան Մոթթ Հայք § 68 Արշանայի գետը “Պաղնատուն” կը Կոմնենիս
4 Տարբեր ընթերցումաճք՝ Βαλοβίγνα, զոր կարգաւ եւ Βαλοβίγνα (Վրպերս) ? : Մեկուս յոյն և երկու մասնաճիւղ Վրէնն “Բաւաճ” հ. Բաւաճ-Գետ:

յիշուի արդէն իբր 800ին խաղտեական արձանագրութեանց մէջ Šupani՝ ձեւով, այսպէս՝ Բայուի արձանագրութիւնը JRAS. 14, 396 (Gupani), D. H. Müller, Denkschriften der Akademie der Wissenschaften Վիեննայի 1888, Հա. 36, 2. Abt. էջ 14, Հար. 55, Բուլք եւ Լէման SAWB. 1900 էջ 621 (Su-u-pa-ni), Վանայ Ս. Սահակայ բնականագրութիւնը SAWB. 1900 էջ 623 (Su-u pa-ni), Լէման VBA. 1901, 239 (Supani), Բուլք ՀԱ. 1903, 322ա. ըստ այսմ Ծովի Նոսիւնայի անուն մը կը կրէ։ Առաջին անգամ այս երկրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ Ստրաբոն, որ կ'ըսէ թէ Ծովիքն (Sophrène) էր Իփրատայ ձախ եղեբնի վրայ (գլ. 521) եւ այն՝ Մելիտիէի Հանդէպ (գլ. 535) ընդ մէջ Մասիս լեռանց եւ Անտիատրոսի՝ Մասիս լեռը տեղեկացնէ (Aklisene) կ'անշատէր (գլ. 527)։ Դմանայէ Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Ծովիք Եփեսոսը (Akisene, Anzitenə? Անշիտոն?), Արամիսիոս եւ ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Զարիաքիոս սելջնական պետութիւնը (գլ. 528), եւ թէ Ծովիքը արքայանիսն էր Կարաճաւաքտա (գլ. 527), որ Եփրատայ մօտ էր ըստ Պլինիոսի։ Ասի կը տեսնենք որ Ծովիք զեպ արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ Մելիտիսի չքով եւ զեպ կ'հարաւ-արեւելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տարսոսի (Մասիոսի) եւ Անտիատրոսի զեպ ի Տիգրիս, բայց թէ հարաւ արեւմտեան սահմանը միշտ ուր էր, չենք գիտեր։ Ծովիքը հարաւ-արեւմտեան սահմանն է Տիգրիս, կ'ըսէ Պլուտարքոս, երբ կը պատմէ (Գլ. 24) թէ Ղուրուդոս՝ Տիգրիսակեփի արքայ լայաւած ատեն՝ Եփրատն անցնելէ ետքը Քանի մ'որ Ծովիքը երկրէն ձախալ բաւ։ Եւ Տիգրիսն անցնելէ ետքը մօտաւ ի Հայսի։ Այստեղ Տիգրիսով՝ Տիգրիսի արեւմտեան աղբիւրները (Արզնայի եւ Էփրի չքով) հասկնալու եւ թէ Զեփնէ-սուն կամ այս երկրաբան իրարու խառնուած տեղը՝ Ափրէն վեր։ Այս պարագային Պլուտարքոսի Ծովիքով իմացուանն է միայն Ծովիք (Հայոց) Ծովիք Էսֆանդը արեւմտեան գաւառը, ոչ թէ արեւելեան Մեծ Ծովիք գաւառը, զոր Յոյնը Sophrène կ'անուանեն։ Այս վերջին անունս առաջին անգամ կ'երեւայ Առիստո չքով (Բ. գաւառն Բրիտանոն ետքը) ըստ տեղեկութեան Ստեփ. Բիւզանդացւոյ «Ծովիք Հայաստանը չքով գաւառներն մին, որպէս Ստրաբոն յիշատակները գում։ Առիստոս չքով՝ Sophrène քառակմնի։ Բնակիչք՝ Ծովիքից, իսկ Ստրաբոն կ'ըսէ... Ասոր զեմն եւ Կոմմաղենէ, Մելիտիէի սահմանակցը՝ նմանապէս Դիոն Կասիոսի չքով, որ Գիրք 36, գլ. 36 (53) կ'ըսէ Պոմպոնո Տիգրիս երեղէն Կապադոքիոյ եւ Ասորիքի մասեր, նմանապէս

Փիւնիկէն եւ Հայաստանի սահմանակից Sophrène երկրն եւ ուրիշ երկրներն առաւ եւ ուղեց՝ անոր որդւոյն տալ միայն Sophrène, ուր էին քան ձերք»։ Եւ վերջապէս Եփրատիոսի չքով 6, 13, որուն առաւ տեղեկութեանը համեմատ Տիգրիսն ասիական։ «Ասորիք, Փիւնիկէն եւ Sophrène» Պոմպոնոի թողուլ։ Որովհետեւ այստեղ Sophrène ըսելով այն երկիրը հասկնուած է, զոր այլ անուններով Sophrène կը կոչեն, այն երկիրը, զոր Տիգրիսն Բ. Արամիսիոս Ծովիքիցն առաւ էր եւ զոր զարձեպ Հռովմայեցւոյ թողուց, ուստի չէ կրնար ընդունուիլ թէ Դիոն Կասիոսն (եթէ իրական Sophrène գրած էր) եւ Եւստրոպիոս Sophrène ըսելով արեւելեան գաւառը (Հայ) Մեծ Ծովիքը հասկնուած ըլլան՝ տարբերելով լայն տեղեկութեան Ծովիքն (Հայ) Ծովիք Էսֆանդը, այլ ընդ հակառակն Sophrène եւ Sophrène կըր հմանիչ անուն գործածած են միեւնոյն իբր այսինքն այն երկիրը բացատրելու, որ երկու գաւառներն ալ իր մէջ կը բաժնակցէին։ Այս պատճառաւ ըստ ինքեան հարաւոր պետք ենք համարիլ, թէ Դիոն Կասիոսն Sophrène անդ գործածած է Sophrène ձեւը, որ հնոց ծանօթ էր ամենէն ուշ Բ. դարէն սկսեալ (Առիստոս)։ Sophrèneի եւ Sophrèneի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յոյն մատենագիրն առաջին անգամ յիշեցաց Դ. դարու պայծառ բնութեանցին՝ 297ի խաղաղութեանը այս երկու գաւառներուն Հռոմոյց պետութեան անցնելէն ետքը։

Թէ Հայ պատմագիրը այս երկու անուններն, այսինքն ասոց Տայերին համադրութեան ուղիղ կը գործածեն, ինքնին կ'իմացուի։ Տարակոյս չկայ որ միայն ամենէն ինչ պատմագիրն Փառասոն է, որ Ծովիք անուանեալ երկու գաւառներն իրարմ աներեւ կերպով կը զանազանէ՝ չքովներն վերադիր զենով։ Իր յաջորդները Կարիւս եւ Եղիշէ՝ Ծովիքն ամենեւին չեն յիշեր, իսկ մէկայնոր՝ Ալաւիանդեղոս, Փարպեցի, Խարենացի եւն կը յիշեն միայն Ծովիք, ընթերցողին թողուլ որոշելը

1 Supāni կը գտն հմայ ճան. Լէման Deutsche Literaturz. 1903, տիւ 1170.
2 NH. 6, 11, 10 (26) «Անշու Ստրատայ մօտ, Կարակափիոս» Տիգրիսի,
3 C. Müller Ի. Պաղովմոսի հրատարակութեան մէջ 1, 942 ծան. կը յիշէ հնոց միջով տեղերն ալ, ուր Ծովիք կը յիշուի։ Ըստ Պաղովմ. անդ Եփեսոսը, Հայոսանք եւ Ծովիք Արամիսիոս հիւսիսակողմէն են։

1 Պաղովմոսի (Պոմպ. 33) զուգընթաց տեղեկութեանը մէջ երկու անգամ ալ Sophrène գրուած է փոխառով Sophrène, յոյնական Դեոգորոսի չքով Գիրք 40, 4։ Ուստի եւ ըստ հրատարակիչի որ Դիոն Կասիոսի չքով Sophrène անդ Sophrène ձեւ յիշատակուի ընդօրինակուելէ մը գրուած է. Güterbock էջ 32 ծան. 3։
2 Դ. դարուն Բրիտանոն ետքը Հայոց թագաւորաց իբր քանն կը յիշէ Փառասոս ըստ ի վերէ էջ 378 յիշուած Բնարեղ ընդդէմ 32 եւ 208 — Կաստրոս Βασιργίλλων Georg. Cypr. էջ 47, ասոր Βασίβελ Կարիսի չքով Գեւոր Georg. Cypr. էջ 162 բուն Մեծ Ծովիքը մէջ եւ Անգղոսուննէ 142, 206 (քաղ ի Մեծ Ծովիքէն) ծան. Անի 142 Դարապետաց եւ Դարեւոս 187 Կարպիսի մէջ։
3 Ինչպէս վերէ էջ 198 ըսինք, Պետրոս Պաղովմի աղբիւրը ցամն 297 Sophrène անունը չիցա կը գործածեն արեւմտեան գաւառն (Ծովիք Էսֆանդը) համար, եւ ինչ զանազաններ Մեծ Ծովիքն (Sophrène), այլ Անգղոսուննէ, որով Անգղոսունն եւ Մեծ Ծովիք երկու գաւառներ հասկնուելու են։
4 Հմմտ. էջ 184 «Աշմիւր — Անգղոսուն — Ծովիք — Հայոսանք» — Եփեսոս, 469 «Անշիտ — Ծովիք — Հայոսանք»

Թէ ինչ կը հասկերան իրենք Դովքերով: Փաւստոս Sophaneneն կը կոչէ ինչ Դովք, սեռ. Դովք Դովք Դովք 21, 29, 160, 212, Դովք Դովք 32, Դովք Դովք 42, հ.յ. Դովք Դովք 141, 212, Դովք Դովք 221, իսկ արեւմտեան գաւառը կ'անուանէ կամ Դովք Դովք Դովք, որուն միայն սեռականը գործածուած կայ՝ Դովք Դովք Դովք Դովք 21, կամ Դովք Դովք Դովք Դովք (այնպէս ինչոյ մոտմիջ) Փաւստ. 141, կամ Դովք Դովք Դովք, որուն միայն սեռականը գործածուած է՝ Դովք Դովք Դովք Դովք 72, բայց կ'անուանէ նաեւ լոյ Դովք էլ 29, ուր արեւելէն կը տեսնուի Թէ իմացանէ՝ միւս Դովք, ինչպէս նաեւ նման դէպքեր մէջ՝ Դովք կը գործածէ Մեծ Դովքայ տեղը:

Այս երկու գաւառներուն յարաբերական դիրքին նկատմամբ տեղեկութիւն կու տայ Փաւստոս էլ 141, ուր շատ մը գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ արեւելքէն դէպ ի արեւմուտք եւ հիւսիս կը թուէ, այսինքն՝ Ալանիք, Դովք մեծ, Ալեքի տուն, Անիւս, Դովք Դովք Դովք Դովք, Մուրք, Գարաւաղէ, ինչոյ տեղ. նման՝ Փաւստ. 142 եւ 211—212-ը ըստ այսմ Մեծ Դովքի էր Դ. դարուն՝ արեւելեան գաւառն ընդ մէջ Ալանիք (Բաւոնիստի արեւելակողմը) եւ Ալեքի տուն՝ Ջիւնիստի-տարի վրայ) եւ դէպ ի հարաւ՝ Տիրիսի տուն անդին Մարտոս լեռանց մէջ կը ձգուէր, ուր էր Մեծ Դովք վերաբերող Բնաբնի ամրոցը (տե՛ս էլ 88), իսկ Դովքի էր արեւմտեան գաւառն՝ ընդ մէջ Անիւսայ հարաւէն եւ Մուրքի՝ Արածանից հիւսիսակողմը:

Բնաբնի անունը ըսով արեւելեան գաւառը Sophanene անունով կը յիշուի Գրաւորման, վաղեմութիւնս եւ Թեոփիլոս կայսերաց Պատմութեանց քերթին մէջ յաճախ 387 առ Ստարապն Գաղականա՝ (տարբերէն gaddānā, այս է՝ Տիրիսի), այս

է Այս տեղն է Չարէս իշխանն, Նաշապետն մեծի Դովքի, եւ զԱրաղ Զահանի իշխանն Դովքայ աշխարհին, քանի որ Վարաղ՝ Զահանի կ'ըսուի, միայն Զահան կամ Զահան Դովքայ իշխանը կրնայ ըլլալ, մանաւանդ որ Մեծ Դովք անմիջեօրէն քաղաք սակ յաւալ յիշուած է: Բերեմ պէտք մը կայ ընդպէս Վարաղ Զահանի իշխանն Դովքայ աշխարհին իտե՛ս (Մարգարէի հետ երեսն. 171) Դարաղ իշխանն Զահանի Դովքայ աշխարհին փոխելու:

Յ. Զմեռ. էլ 72 «Գահնիէ մեծ իշխանն Դովքայ» փոխադրէ մեծ իշխանն մեծի Դովքայ, իսկ իր անմիջական քիչ մ'եւտը կը յիշուի «Այս, իշխանն միայն Դովքայ», էլ 208 «Երկրին Դովքայը Մեծ Դովք հասկերաւու է, իսկ իր անմիջական յիշուած Բնաբնի երեսն ըստ էլ 328 Մեծ Դովքայ մէջ էր: Նմանապէս «Երկրին Դովքայ», 221 եւ «Գաւառն Դովքայ», 222 եւ 221 էլ յիշուած Մեծ Դովքը: — Փաւստոս Մեծ Դովքայ իր իշխանն կը յիշէ էլ 21 Մուրք, էլ 29 Չարիս (Նաշապետ) եւ էլ 72 Գաղական, իսկ իր իշխանն «միայն Դովքայ», էլ 21 Ներսիս, էլ 29 Վարաղ: էլ 72 նոյն:

Յ. Ըստ այսմ Սրածանիէն անդին դէպ ի հիւսիս կը տարաբերուի անոն քաղաք գաւառ (171):

«Gaddanae satrapae Sophaneneae» Cod. Theodosianus l. 12, tit. 13 de auro coronario (Güterbock էլ 32). — Պոլեմիոս Սիւրիոսի Laterculusին մէջ (Monum. Germ., Chronica minora ed. Mommsen Vol. 1, 1892, էլ 54) Sophanene (Միջագետք, Եփրատացւոյ կողմնակէն եւ Hosdroeneէ ետք) 449ի հռոմէական գաւառներուն մէջ կը յիշուի իբր «գաւառն արեւելեան

երկու գաւառները կը յիշուին Sophena եւ Sophanena անունով (վերջինի՝ Մարտիրոսաց քաղաքով) Յուստինիանոս օրինաբար մէջ էլ 139 յաճախ 528, Դովքայի եւ Դովքայի անունով 31-ը Հոգեւորականին մէջ յաճախ 536, ինչպէս Տօփ-նոյն անունով Գեորգ Սիւրիոսայ ըսով էլ 49 (տե՛ս նաեւ Գեորգի էլ LXI եւ 177—178) եւ Տօփ-նոյն անունով (Մարտիրոսաց քաղաքով) Պոլեմիոսի ըսով 1, 107 bell. Pers.; 3, 248—251 de aedif. վերջապէս Սարգիս այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանէր Sof (Anecd. 1, 8, 3, Josua Stylites, էլ 46, 19, Assemani 1, 273) եւ ašra d Sořānāy «Երկրի Սոփանաց» (Anecd. 2, 225) անուններով: Ըստ այսմ Եփրատայ վրայ գտնուող արեւմտեան գաւառը հին Ժամանակներէ հետեւ կը կոչուէր *Sof = յն. Տօփ-նոյն, Դովք-նոյն, ասոր. Sof, հայ. Դովք, Տիրիսի գաւառին մէջ գտնուող արեւելեանը՝ *Sořān = յն. Տօփ-նոյն, Դովք-նոյն, ասոր. Sořān(āy), հայ. (մեծ) Դովք, եւ կրնայ եմթերաբար թէ այս երկու գաւառները սկզբնաբար կերպով մը ամբողջութիւն մը կազմէին եւ հասարակաց Sof (Տօփ-նոյն Զարիստիսի) անունը կը կրէին, եւ յետոյ երկու իշխանութեանց բաժանուեցան, որ Հայոց ըսով Sof = Դովք-նոյն անունը պահպանէր (Դովք-նոյն) եւ Մեծ Դովքի վերադիրներով իրարմէ զանազանուելով, իսկ Յայոց, Հռոմէականց եւ Սարգիս այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանէին *soř եւ Sořān անուններով: *sořān անունն -ān վերջաւորութիւնն օրինակ է: Խաղաղեանի Supānīk Կատմութեան պէտք էլ 90, Դուռն. 1: Թէ Մեծ Դովքը 591ին Ալանիք եւն հետ *Միջագետք եւ Դ. Հայք գաւառին, որուն մէջն էր Մարտիրոսաց քաղաքը (G. Cyp. էլ 46), մասը կը համարուէր ասորերէնով՝ միւս Դ. Հայք, կամ «Դ. Յուստինիանոսի գաւառն», որուն կը վերաբերէր Դովքը (G. Cyp. էլ 49), վերջ էլ 303 բռնուեցաւ: Այս պատճառաւ Գեորգ Սիւրիոսայ ըսով Մարտիրոսաց քաղաքը Sophaneneի եւ իսր. աշխարհագրութեան մէջ Ալանիք մաս համարուող Նիւրիկոնը (= Մարտիրոսաց քաղաք) Մեծ Դովքայ (Sophanene) տեղ անցած է, այնպէս որ 591է սկսեալ Sophanene = Մեծ Դովքը գործածուեցնէ ելած է եւ Sophene = Դովքը կը նշանակէ լոյ արեւմտեան գաւառն Եփրատայ — Մուրաղ-տարի վրայ, ինչպէս իրապէս ասանկ կը տեսնենք Գ. Սիւրիոսայ եւ Նարեկեանի ըստած աշխարհագրութեան մէջ, որ՝ երկուքն ալ՝ 591էն ետքը գրուած են: Ուստի բոլորովին ըմբռնել է, երբ զոր օր. Սամեթ. Ասորիկ Դովքը բնակով կը հասկերչուի Մուրաղ-տարի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը, ուր էր խաղաղ Խաղաղ (πολιγυνη Λοζάνου Գեորգ Սիւրի. էլ 48): Այս յետագային Դովքին իրականացող Պաղ-նատարի եւ Բայազետի արեւմտակողմն եւ Անիւսի հիւսիսակողմը կը գնէ խՍ. 30:

Թեմին եւ այսուհի ըմբռնու, եւն է իբր ընդհանուր անուն մը՝ զեռ գաւառն վերածուած հինք տարաբար իմանց (Güterbock էլ 33): Laterculusն ըստ Güterbockի էլ 25 յորժանուած է 393ի եւ 398ի մէջերը:

մինչև եփրատ ի սահմանն Մալաթիայի եւ անցաւ ի ձորն Անձիտայի», կանոս. Պորփիր. de adm. imp. գլ. 50, էջ 226 «Իսկ Անձիտ եւ Հուսիմանոս պոլիս էին կղեւուէք Մեծիտինացւոց», Ըստ Մտթ. Ուս.Տայեցւոյ 443 Գրեթեք (այսմ) Քարփութ) ամրոցն այլ Անձուայ մէջն էր, եւ չի կրնար տարա-կուսուիլ թէ խարբերդարեւելեան եւ Տարաւային դաշտն Անձիտ գաւառին կերպոնն եւ Այս) այն տարգաւանդ դաշտն է, ուր ըստ Sestiniի էին 10:) գիւղք, որոնցմէ 57 հատը կը յիշէ ինքնեան Նոր Հայ. էջ 237, «գեղեցիկ գաշտն» Պաղեբոսի, ուր էր Անձուշատ (տե՛ս Արշմաշատ Զ. Հած. ի մէջ), Մտթ. Ուս.Տայեցւոյ 251 Ալեւուայ գաշտն, 'Ανθίας (Աթ. Տայ.) գաշտն, որ Michael Attalio-iaef քով hist. 132 էր գտնուի իբր 'անձիով եւ ցո-րենեղենով առատ, իբր շտամարան կամ գանձ այն երկրին եւ դաշտ յորտեւեան, Ա' յստեղ պէտք է Յոմալէի հետ անպագի արձանագրութեանց Ենդիտին փնտռել եւ այս անունը թերեւս այսօրուսն Թիւ-Ենդիտ անուն մէջ մեր դէմէ կ'ելլէ միւսան-գում: Որչափ ալ այդ գաւառն Անձիտ անունուսն տակ գոյութիւն ունեցած է, սակայն գաւառական մասե-նաբնիկներն շարժուելու պատճառն է հնոց ան-դիտութիւնն, որ ստորի Մուրաւա-սուի եւ Եփրատ-Տիգրիսի մէջ գտնուող ամէն երկիր Ծոփք կը հա-մարէին: Գարեկն է թէ 'Αχισηννί (ձեռագիր) 'Αχι-սηννί) անունը Ստարաի թով գլ. 528 (սեւ վերն էջ 294) 'Αχισηννί անունն աշուտաղբն է: Եբր գիւղէն (297ին) ստարապոլիսները հռոմէական եղան, Հուսիմայեցիք ալ սորելեան Ծոփաց եւ Անձուայ տարբերութիւնը:

16 Դեթի իսլ. 607, Դեթի իսլ. 30, Տայ. Դեթի իբր տարբեր ընթերցումն Սամ. Անե-ցւոյ քով էջ 92 անունուսն Դեթի («Գլնդգ ի գաւառին Դեթի»)», ուստի ուղիղ ուղղականն՝ Դեթի, Տայ. Դեթի, յն. չալա Վայտայիս (Վայ-տայիս) Georg. Cypr. էջ 49 (Վայտայիս հայ. Դե-թի Տայեցւոյ անունը): Քանի որ Դեթիք (եւ Դեթի) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր գիմացը կ'ելլէ, այնպիսի աստե՛ն մը, երբ Անգիւ տունն անուր կ'անուր, զԱնգիւ Դեթիք գաւառ-ին մէջ եւ Դեթիք, եւ Դ. Հայեց գաւառացի գա-րուց, ուստի հայ այնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրաւա-սուի հիւսիսակողմն յետագայն Ծո-փաց մէջ ու գոյութիւն էին: Վասն զի Պաղեբն է վերն էջ 87 յիշուած Պաղեբն՝ Բերի-սուի վրայ: Մեծ-կերտն է այսօրուսն Մաղկերտ (Մաղկիրտ) Պաղեբն հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ այն. Վարդանայ 430). խոզան՝ խոզան (այսմ) խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասոց. 63 եւ ըստ այսմ Անգի-ւ Վաւաւորէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Չայս մասանկիւ կ'ընեն յայտնապէս խոր. աշխարհա-գրութեան ասուած տեղեկութիւնը իսլ. 30, որ միշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշ-խարհագրութիւնը Դ. Հայեց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւս-սիս-արեւելակողմը՝ խորանէն եւ (անոր հարաւ-ակողմը) Հաշտեանք, ապա խորանէն արեւմտակողմը՝ Պաղեբնուսն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բաւաշակոն, ապա՝ ասոց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հա-րաւակոնն Անձիտ եւ վերջապէս ասոց արեւմուտ-ակողմը Դեթիք եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց Անձուայ արեւմտակողմն էր Դեթիք Անգիւով, ընդ մէջ Ծո-փաց-Անձուայ եւ Եփրատուսն եւ ասով շատ հեռու էր Անգիւ տունէն եւ Անգիւէն = Egil. — Դե-թիք գաւառին իսլ. 30 յիշուած Անգիւ, Գրեթի եւ Սիլ բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուի:

Ի Սաղկան քով էլ 175 յիշուած Կորեթք գաւառն 'ի Լիսանուսն (Λυκανόσος, Մեծիտինէն արեւմտեան կողմն) աշխարհին», գործ լուսնի ասոր հետ:

« Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 (Իստանբուլէն Երագ.՝, Paris l'an VI) էջ 88:

« Ասոցմէ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ կը նշանա-կուին՝ Գիւղեանք, Մոնա քեշիս, Հորի, Վարդադիւ, Բաւաշակ, Կարսի, Մորեմի, Գոմք, Ընամուր, Անգիւ, Իմէ, Զարգարեւ, Ահու, խաշ, Փաղեպ կամ Փիւլեպ, Ընթիւ, խալա, Գաւառի (ձեռագիր Georg. Cypr. էջ 48), Ցաւալ, Գեւառեմի եւն: Զմին. Կիւրեթի, Լիսի աշխարհացոյցները. Hausknecht-Kiepert, „Routen im Orient“, եւ Huntingtonի ձեռագիր աստեղագիւղէն «The great Band of the Euphrates River» (Ի. Լեւանի իմիւր տեղեկութ. արուած): Նոյնիս Cuiet. 2, 352, Tomasehek, Festeschrift փասն Կիւրեթի 137-138, Huntington VBA. 1900, էջ 145 եւ շար. — իսլ. էջ 30 Անձուայ մէջ յիշուած Ծոփն եւ Հուսի քերտն ուրիշ տեղ չեն յիշուի: Ըստ ինքնեանի Նոր Հայ. 240 Ծոփք հին անունն է Անգիւիք Ընթիւն (Անգիւ իբր 94 փամ հեռու), որուն արեւմտեան կողմը փոքրիկ կղզի մը կայ գիւղով մը, որ հաւանորեն Ծոփք կը կոչուէր, փասն զի լիւթեան եւ ուրիշ Ծոփք մը հետ, որ Ցաւք գաւառին (Τελοῦχ Mich. Attalioiaef hist. 107 Դ) մէջ էր. տե՛ս ԱՄ. 1902, էջ 218, 282 եւ շար.: Լիւթ պատուոց լեւներն ինքնեան անդ Ծոփաց լիւթն կը կոչուէ:

սոյից) Georg. Cypr. էջ 49 (Վայտայիս հայ. Դե-թի Տայեցւոյ անունը): Քանի որ Դեթիք (եւ Դեթի) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր գիմացը կ'ելլէ, այնպիսի աստե՛ն մը, երբ Անգիւ տունն անուր կ'անուր, զԱնգիւ Դեթիք գաւառ-ին մէջ եւ Դեթիք, եւ Դ. Հայեց գաւառացի գա-րուց, ուստի հայ այնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրաւա-սուի հիւսիսակողմն յետագայն Ծո-փաց մէջ ու գոյութիւն էին: Վասն զի Պաղեբն է վերն էջ 87 յիշուած Պաղեբն՝ Բերի-սուի վրայ: Մեծ-կերտն է այսօրուսն Մաղկերտ (Մաղկիրտ) Պաղեբն հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ այն. Վարդանայ 430). խոզան՝ խոզան (այսմ) խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասոց. 63 եւ ըստ այսմ Անգի-ւ Վաւաւորէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Չայս մասանկիւ կ'ընեն յայտնապէս խոր. աշխարհա-գրութեան ասուած տեղեկութիւնը իսլ. 30, որ միշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշ-խարհագրութիւնը Դ. Հայեց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւս-սիս-արեւելակողմը՝ խորանէն եւ (անոր հարաւ-ակողմը) Հաշտեանք, ապա խորանէն արեւմտակողմը՝ Պաղեբնուսն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բաւաշակոն, ապա՝ ասոց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հա-րաւակոնն Անձիտ եւ վերջապէս ասոց արեւմուտ-ակողմը Դեթիք եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց Անձուայ արեւմտակողմն էր Դեթիք Անգիւով, ընդ մէջ Ծո-փաց-Անձուայ եւ Եփրատուսն եւ ասով շատ հեռու էր Անգիւ տունէն եւ Անգիւէն = Egil. — Դե-թիք գաւառին իսլ. 30 յիշուած Անգիւ, Գրեթի եւ Սիլ բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուի:

17. Գորեթ, Գորեթ, Գորեթ իսլ. 30, Գորեթ իսլ. 30, Գորեթ Հանգեւ Հայագիւտ. 1, 112, յն. չալա Γαρινός Georg. Cypr. էջ 49 եւ 180: Բերեւան այդ գաւառին անունը կրնայ ծած-կուած ըլլալ այսօրուսն Korek բնուած տեղեւոյն անունը տակ, որ հին Տայեցերէն մէջ կրնար Գորեթ կամ Գաւեթք եղած ըլլալ: Այդ Korek Hausknecht-Kiepert (Routen im Orient) կը նշանակէ Մուրաւա-սուի հարաւակողմն, այն գետին արեւ-մուտակողմն, որուն վրայ է Անգիւ գիւղը՝ հարաւակող-մանէ: Այս գաւառն ըստ իսլ. 30 Դեթիքի հա-րաւակողմն էր:

Ի Սաղկան քով էլ 175 յիշուած Կորեթք գաւառն 'ի Լիսանուսն (Λυκανόσος, Մեծիտինէն արեւմտեան կողմն) աշխարհին», գործ լուսնի ասոր հետ:

« Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 (Իստանբուլէն Երագ.՝, Paris l'an VI) էջ 88:

« Ասոցմէ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ կը նշանա-կուին՝ Գիւղեանք, Մոնա քեշիս, Հորի, Վարդադիւ, Բաւաշակ, Կարսի, Մորեմի, Գոմք, Ընամուր, Անգիւ, Իմէ, Զարգարեւ, Ահու, խաշ, Փաղեպ կամ Փիւլեպ, Ընթիւ, խալա, Գաւառի (ձեռագիր Georg. Cypr. էջ 48), Ցաւալ, Գեւառեմի եւն: Զմին. Կիւրեթի, Լիսի աշխարհացոյցները. Hausknecht-Kiepert, „Routen im Orient“, եւ Huntingtonի ձեռագիր աստեղագիւղէն «The great Band of the Euphrates River» (Ի. Լեւանի իմիւր տեղեկութ. արուած): Նոյնիս Cuiet. 2, 352, Tomasehek, Festeschrift փասն Կիւրեթի 137-138, Huntington VBA. 1900, էջ 145 եւ շար. — իսլ. էջ 30 Անձուայ մէջ յիշուած Ծոփն եւ Հուսի քերտն ուրիշ տեղ չեն յիշուի: Ըստ ինքնեանի Նոր Հայ. 240 Ծոփք հին անունն է Անգիւիք Ընթիւն (Անգիւ իբր 94 փամ հեռու), որուն արեւմտեան կողմը փոքրիկ կղզի մը կայ գիւղով մը, որ հաւանորեն Ծոփք կը կոչուէր, փասն զի լիւթեան եւ ուրիշ Ծոփք մը հետ, որ Ցաւք գաւառին (Τελοῦχ Mich. Attalioiaef hist. 107 Դ) մէջ էր. տե՛ս ԱՄ. 1902, էջ 218, 282 եւ շար.: Լիւթ պատուոց լեւներն ինքնեան անդ Ծոփաց լիւթն կը կոչուէ:

17-ը. Անիէլ Գոմ (սեռ. Անիէլ Գոմ) Գուստ. 140—142, 206, 212, Ագաթ. 596, 650, Փարս. 184, Խոր. 49, 79, «Ինքնին Անգեղ տան», Ջեմեր 24—28, 35 եւ շար. Ընդ մէջ երկուց Ծովաց եր Զինեմե-տուի վրայ (տե՛ս վերեւ էջ 89), յաւաքները (Պայ թագաւորին տանեւ ներքեւ յաւաք) սորունի Ոստան երաւ էր Փաւստ. 212 եւ Արշակ թագաւորին՝ Պայայ Նախորդին օրով Գրաստաման Ներքինապետի կառավարուած (Փաւստ. 206)։ Պաւստախ Անիէլ Գոմ անունը տուող գլխաւոր տեղն եւ Գ. դարուն արքունի գանձերէն մին էր Անիէլ «սմուր բերդը» Փաւստ. 142, 206, վերջէն իբր եպիսկոպոսանիստ «Կրչիւս կոչուած ժողովոց արձանագրութիւններուն մէջ (Labbe, Coll. conc. 3, 588), Պրիկպիտի քով 1, 34, 16 bell. Pers. Խորիւր Ենծիկաւ աղաւաղ ձեւով (Անգեղ օրան մը ճամբու հեռաւորութեամբ), սար. Aggel (նախկէջ Aggelâyē) Josua Stylites ed. Wright էջ 46, 19 = Assemani 1, 273 (յամբ 503), 2, 82, Zacharias Rhetor 155, 251. Joh. Ephes. de beat. orient 143, 183, այժմ Egiil* Տիբրիս արեւադարեւին՝ Արդանա-տուի վրայ. Անգեղէն անունն աւանդ Անգեղ տան գաւառը կը կոչուէր լու. Ingilena Cod. Justin. էջ 139 (յամբ 528), յն. Դսղիկոյի, կարգւած Կրչիկոյի օգտը. Պարսիկ հաստիկոտոր 14, Կերեւայ թէ Զ. դարուն մէջ Անգեղ տանը Մեծ Ծովից դաւառորին հետ ձուլուած է եւ անունն կոչմանն սար հետ կ'անհետանայ, երբ Մեծ Ծովից 59 լին Նիփիւրտ անուն տակ եւ Անգիլի միացուցան վերին-Միջագետք գաւառին հետ։

(Հարաւ-իւլի)։

Հ. ՀԻՐԱՅՄԱՆ

ՄԱՅՆԱԿԱՆ ՍԱԿԱՆ

ԹՈՓՉԵՆԻՆ՝ ԼՂԱՍ. ՍՐԱՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անցեալ տարի արդէն կիմացուէր, թէ Ե. Թոփչեանի «Լոյս» սեղանի օրացոյցը իւր նպատակայարմար բովանդակութեամբը ճաստարակութեան համակիանաց պիտի արժանանայ, թէ այս համակիանքը վաստկուած է Եարգելի Հրատարակիչն իսկ այս տարւան «Լոյս» ին յա-

նաջարանին մէջ կը ծանուցանէ։ Ահա անշաղկապ տեղ մը թէ ժողովուրդը գնահատել գիտէ, միայն թէ քաջ ծանշալու է անոր պահանջը, ըստ այնմ պէտք է յարգարել գործքն եւ առեւեր զնել։ Թոփչեան ըմբռնած է նախ ժողովրդեան պահանջքն ու պէտքը եւ ըստ այնմ կը դիմէ իւր նպատակին, որ է կ'ենթադրուի ժողովրդեան մտաւոր զարգացման նպաստել եւ հայկական նորոգեալ ու յուսալից ապագային կազմութիւնը դիւրացնել։ Սակայն իրիթալով թէ կրնայ իբր մարդ մուրակման հոս հոն զարտադիլ ու շեղիլ իւր կոչմանէն, ինքնին իսկ ընթերցող հասարակութեան դիմելով կը խնդրէ հետեւեալ հարցմանց պատասխանել. 1. «Ի՞նչ սխալներ — (փաստերի, մտքերի, թուերի) — են նկատուած այս կամ այն յօդուածում»։ 2. Ո՞ր բաժինը կամ յօդուածը անհասկանալի ու անմատչելի է, 3. Ո՞ր բաժինը կամ յօդուածը ամենից շատ հետաքրքրական է եւ 4. Ի՞նչպիսի փոփոխութիւն է ցանկալի։ Այս հարցմանց մէջ մի առ մի պիտի չպատասխանենք, այլ ընդհանրապէս։

Այս տարի «Լոյս» իւր ծաւալն ընդարձակած եւ 650 սիւնեակով պատկանելի հատոր մը դարձած է, կը գիտուի նաեւ ապագրական վերապիտեմուն եւն նուազում։ Բովանդակութիւնն ալ լաւ է եւ ընդհանրապէս նպատակայարմար։ Ինչ ինչ յօդուածներ զարգարուած են պատկերներով՝ որոնցմէ կը յիշենք։ Սաւմատեցի կանայք (էջ 139), Լեհաստեցի հայեր (էջ 183) Աղթամարի վաղը (էջ 198), Ռուսացի այր եւ կանայք (էջ 226 եւ 230), 2օրս գունատիպ տախտակք այլեւայլ հանգուցեալ անձնաւորութեանց կենդանագիրներ. 4. Մատաթիա Գարագաշեան։ 4. Մանուէլ Քաշուհի, Ներսէս Հաջալման եւն եւն։ Այս վերապարգիւ յիշատակութենէն վերջը մանրամասնութեանց ինչպէս։

Մեր անցեալ տարւան Մատենախոսակաւ նին մէջ «Լոյս» բովանդակութիւնը յաւաք բերելով անցած էինք ինչ ինչ թերութեանց վրայէն, զորոնք այժմ ալ նկատելով հարկ կը համարինք քանի մը խոսքով յառաջ բերել, մանաւանդ որ ինքնին իսկ Մեծագոյ, Հրատարակիչը այս բանը կը ցանկանայ — Օրացոյցին մէջ ակնդրելու ու մեծ պահատութիւնը կը թուի մեզի նշել կամ նման գիտական նիւթերու խնդրումը։ Այսպէս Հայերը բաժինն մէջ (էջ 135 — 235) Եսեւէ ետեւ կը խօսուի Սալմաստի, Ղարմի, Բուժանիայի-Պուլիպիսի-Սերպիպիի ճրանուա-

Գ. Հայոց այն ամէն գաւառներն ու համար, որ Արածանուց շուրջն են։ Լեզուակեր նախ Գ. Հայոց գաւառներուն վրայ կը խօսի, իսկ յետոյ Նիփուսայ ընթացքին վրայ՝ Արածանուց հետ միասին ետքը։ Առաջ իմաստին համեմատ Գորիս գաւառին ետքը վերջապէս մը զննել է։

Ըստ այսմ յարեմացուց տակաւին ծանօթ էր Անգեղ տան, իսկ իրենցմաջոյ ըստան ալքարահագրութեան ալ եւս ծանօթ չէր։ Ուր յետագոյն Անգեղ տանը կը յիշեն՝ ըսկ իրենց հնագոյն աղբիւրներուն կը հետեւին, այսպէս զոր օր. Անգեղի 38՝ իրենցմաջոյ 49, 78—79։

է Egiil ստորագրուած՝ Taylor քով JRGS. 35 (1875) էջ 36, Գիտարեւել-Վիդիէ ու թ ժամ հեռու։ Egiil ձեւն ստորագրելն է. Հայոց բերեն մէջ Անգեղ պէտք էր ըսու՝ *Angegh, *Angiegh.